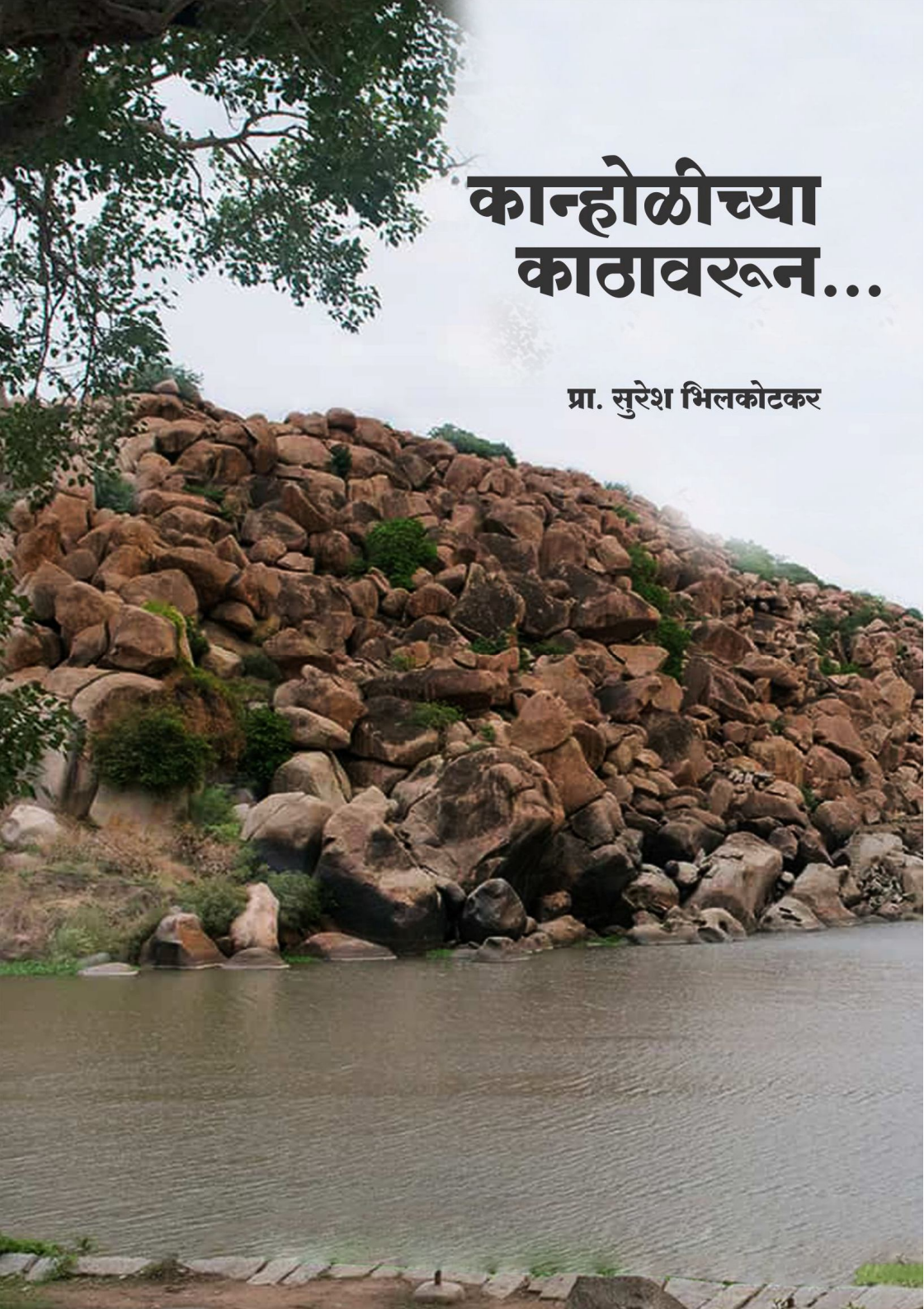

कान्होळीच्या काठावरून...

प्रा. सुरेश भिलकोटकर

कान्होळीच्या

काठावरून...

प्रा. सुरेश भिलकोटकर

प्रज्ञा प्रकाशन, नाशिक

प्रज्ञा प्रकाशन, नाशिक

कान्होळीच्या काठावरून : प्रा. सुरेश भिलकोटकर

प्रकाशक : सौ. मीरा पाटील, २२५, मातोरी, ता. जि. नाशिक,

© : प्रकाशकाधीन

संपर्क : ०२५३ २३४३७३७, ९४२१८३३१३७, ९४२१६०९४३७

ई-मेल : bhilkotkar27@rediffmail.com, bhilkotkar29@gmail.com,
mhkale67@gmail.com, svpatil27@rediffmail.com,

प्रथमावृत्ती : फेब्रुवारी २०१८

मुखपृष्ठ : किशोर वाघ

अक्षरजुळवणी : संदीप मगर, सुचेता बेरड, विलास बधान

मूल्य : रुपये १५० फक्त

ISBN : 978-81-921251-7-6

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण, पुनर्जुळवणी फोटो कॉपी, ऑडिओ रेकॉर्डिंग, इलेक्ट्रॉनिक प्रत, नाट्य रुपांतर, चित्र/चित्रपट रुपांतर करण्यास मनाई आहे. वरील तसेच त्या प्रकारची कोणतीही कृती करताना प्रकाशकाची पूर्वपरवानगी अनिवार्य आहे.

कान्होळीच्या कडे - कपारीस..

आणि दगड - गोट्यांना...

समर्पित....

मनोगत

‘कान्होळीच्या काठावरून’ हा ललित लेखांचा संग्रह वाचकांच्या हाती देताना मनाला विशेष आनंदाची अनुभूती लाभत आहे. विशेष आनंद यासाठी, की या संग्रहातील लेख, त्या लेखांतील पात्रे, त्या पात्रांची कौटुंबिक, शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक आणि एकूणच पार्श्वभूमी अतिसामान्य आणि ग्रामीण पातळीवरची आहे. या दुर्लक्षित पातळीवरील समाजातली व्यक्तिमत्त्वे या लेखांचे नायक आहेत. ही सारी पात्रे गावकुसाच्या आतली आहेत. म्हणायला बहुतांशी उच्च वर्गातली आहेत. मात्र यांचे जगणे अत्यंत कष्टप्रद आणि हलाखीचे आहे. कान्होळीच्या काठावरची ही माणसे प्रातिनिधिक स्वरूपाची असली तरी परिसरातल्या गावां-गावांत आणि पिढ्या न पिढ्या अशीच जगत आहेत. ती या लेखसंग्रहाच्या निमित्ताने मराठी वाचक विश्वासमोर आणण्याचा हा प्रयत्न आहे. तो यशस्वी होत असल्याने विशेष आनंद आहे. या पुस्तकातील सारेच ललित लेख दैनिक लोकमत, सकाळ आणि लोकसत्ता या वर्तमानपत्रांमधून प्रकाशित झालेले आहेत.

आजवरच्या मराठी साहित्याचे विषय आणि आशय प्रामुख्याने पुणे, मुंबई, कोकण, पश्चिम-दक्षिण महाराष्ट्र यांभोवती केंद्रित राहिलेले आहेत. दररोजच्या जेवणात तेच ते खाऊन तोंडाची चव जाते तेव्हा लोणची-पापड-कांदा तोंडी लावून चव बदलण्यासाठी थोडेफार विदर्भ, वऱ्हाड, मराठवाडा या प्रदेशांच्या पार्श्वभूमीवर लिहिले आणि स्विकारले गेले. या पार्श्वभूमीवर नाशिक ग्रामीण आणि उत्तर महाराष्ट्रातील अस्सल ग्रामीण समाजजीवनाचे प्रतिबिंब मराठी साहित्यात अभावानेही दिसत नाही. या पार्श्वभूमीवर मालेगाव तालुक्याच्या माळमाथा परिसरातून वाहात पुढे जळगाव जिल्ह्यात बोरी नदीला जाऊन मिळणाऱ्या कान्होळी नदीची किनार आणि पार्श्वभूमी या संग्रहातील ललित लेखांना आहे. या लेखांतून येथील माणसे, त्यांचे संघर्षमयी जगणे, त्यांचे भिन्न भिन्न स्वभाव आपल्याला दिसतील.

आत्यंतिक सामान्य परिस्थितीत जगणारी आणि जगण्यासाठी झगडणारी येथली पात्रे आहेत. पोटच्या चिमुकल्या पोरीच्या अपघाती मृत्यूनंतर झालेल्या दुःखाला मागे रेटणारी पैशांची भूक येथे प्रभावी ठरताना पहिल्या लेखात दिसते. आयुष्याशी लढता-झगडता येथील लोकांच्या आयुष्याचे रंग प्रहरागणिक बदलताना दिसतात. माणसाच्या गरजा किती कमी असू शकतात, याचे प्रत्यंतर एक ‘ग्लासभर पाण्यात’ प्रकर्षाने जाणवते. शरदला शाळा शिकण्याची इच्छा असूनही भूक आडवी

येते. अगदीच नाईलाज झाल्याने अपरंपरागत मार्गाने पोटाच्या खळगीत काहीतरी टाकण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या शरदची शोकांतिका कान्होळीकाठच्या अनेक किशोरवयीन मुलांच्या आयुष्याचे प्रतिनिधित्व करते.

येथील मंगल मात्र धीरोदात्त आहे. दिल्लीची निर्भया आणि पुण्या-मुंबईच्या मुली-महिलांनीही ज्यांच्याकडून शिकवणी घ्यावी, अशा अनेक प्रसंगावधानी मंगल या परिसरात आहेत. येथील जेमतेम शिकलेला परंतु विवेकी आणि सकारात्मक जयादू पापभीरु दादा, देवीचे वारे क्षणार्धात पिटाळून लावणारा नंदा, प्रतिकूल परिस्थितीत धावून येणारी अक्का आणि देवांसारखी माणसं पाहिली की आर्थिक सुबत्ता नसली तरी कान्होळीचा काठ हा सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध वाटतो.

परिस्थिती नसतानाही पोटापुरते कसेबसे शिक्षण घेणारा परंतु आचार-विचारातील प्रगल्भता गमावून बसल्याने अविवेकी निर्णय घेऊन कृती करणारा राजाराम हा कान्होळीच्या काठावरून वावरताना भेटतो. येथील लोक रूढी-परंपरांना चिकटून-बिलगून असल्याने त्यांना आपला विकास कसा होईल..? आपले भले कशात आहे..? हे कळत नाही. यामुळे कधीतरी त्यांची अधोगती होताना दिसते. 'केवळ परंपरेत अडकून राहू नका..' हा सल्ला पटत असला तरी तो 'बुड फुटलेल्या बादलीतल्या पाण्या'सारखा येथील लोकांच्या मनातूनही विरून जातो. अशाच परंपरांना बिलगून राहणारी माणसे 'वेदनादायी पाहुणचार', 'भेटीतला आनंद', 'बोकड कापण्याची सुरी', 'हेंकळाचा काटा', 'नाल' या लेखात दिसतात. तर 'टिमकी' आणि 'दुसरी संधी' अशा लेखात काही संधी-साधूही डोकावतात.

सगळ्यात शेवटी भेटणारा आप्पा म्हणजे एक आदर्श व्यक्तिमत्त्व म्हणून वाचकाच्या मनात घर करून राहिल हे नक्की ! आयुष्यभर कष्ट, प्रामाणिकपणा, सात्त्विकता आणि नैतिक मूल्यांची बूज राखत आपली भौतिक आणि सांस्कृतिक प्रगती साधता येते, हे आप्पाच्या आयुष्याकडे पाहून पटते. थोडक्यात, 'कान्होळीच्या काठावरून' या संग्रहातून विविधांगी व्यक्तिमत्त्वांची निरनिराळी स्वभाव वैशिष्ट्ये असलेली माणसे वाचकास भेटतील, हे मात्र नक्की !

प्रा. सुरेश भिलकोटकर

अनुक्रमणिका

१. बदलतं आभाळ	९-१२
२. ग्लासभर पाण्यात...	१३-१४
३. भूक आणि शाळा	१५-१६
४. हरवलेला रस्ता...	१७-१९
५. बूड फुटलेल्या बादलीतील पाणी !	२०-२३
६. पापभीरू !	२४-२७
७. मंगल आणि निर्भया	२८-३०
८. स्पर्श	३१-३४
९. निःस्पृह अक्का !	३५-३६
१०. उपवासाचं गणित !	३७-३९
११. विलक्षण जयादू !	४०-४३
१२. कोकरुचे परिवर्तन ...	४४-४६
१३. खटका !	४७-५०
१४. देवीचे वारे निघाले !	५१-५५
१५. फसलेली शिकवणी...	५६-५९
१६. देवमाणसं !	६०-६१
१७. अजीर्ण डोस	६२-६६
१८. हिंदोळा	६७-६८
१९. वाताहत	६९-७१
२०. वेदनादायी पाहुणचार !	७२-७३
२१. काही कर ... पास कर	७४-७६
२२. बोकड कापायची सुरी !	७७-७९
२३. भेटीतला आनं ...	८०-८१
२४. लकी अनलकी...	८२-८४
२५. टिमकी !	८५-८६
२६. सरस्वतीचा प्रवाह...	८७-८९
२७. अष्टपैलू व्यक्तिमत्व : प्राचार्य बी.एस. पाटील	९०-९३

२८. दुसरी संधी..	९४-९७
२९. हेंकळाचा काटा !	९८-१००
३०. नाल	१०१-१०४
३१. प्लॅटफॉर्म..	१०५-१०७
३२. पालक आणि बालक	१०८-१०९
३३. आप्पा	११०-११३

१. बदलतं आभाळ

त्या दिवशी मलाही घरी परतायला उशीर झाला होता. संध्याकाळी दिवे लागण्याची वेळ होती. माझ्या राजदूत मोटरसायकलच्या मिणमिणत्या हेडलाईटच्या साहाय्याने मी नाशिकहून सायखेड्याकडे घरी निघालो होतो. चित्तेगाव फाट्यावर पोहोचलो. तोच पाच-सात जणांचा घोळका माझ्या राजदूतला आडवा झाला. माझी ते वाटच पाहत असावेत.. सगळ्यांचे चेहरे पाहून काहीतरी गंभीर घडल्याचे मला जाणवले..

मी गाडी बाजूला नेत विचारले, "काय रे ? काय झालं ?"

"संतोषच्या मुलीला थळमालकाच्या ट्रॅक्टरने उडविले," दीपक म्हणाला.

"कसं काय..?" मी.

"थळमध्येच आम्ही तोड करत होतो. पोरंपोरं बांधाजवळ खेळत होते.. थळमालक ट्रॅक्टर रिव्हर्स घेत होते.. त्याने मागे पाहिले नाही.. पोरगी मागच्या चाकाखाली दाबून गेली.. काहीच शिल्लक ठेवलं नाही.. पोरगी जागेवरच गेली.. आवाजही निघाला नाही.. बाकीच्या पोरंंनी आरडाओरड केल्यावर आम्ही गेलो.. तर एण्ड झाला होता." साहेबरावने घाबरतच सांगितले.

"हे सारे केव्हा घडले..?" मी

"सकाळी न्याहारीच्या वेळी"

"मग मुलीचे पुढे काय केले..?" मी

"काय करणार.. पोलीस सारखे चकरा मारू न्हायले. दम देताहेत.. दोष आमचाच आहे म्हणून सांगताहेत ! कसे मिटवायचे म्हणून विचारताहेत.. नाहीतर एकेकाला अंदर करीन म्हणताहेत.. आम्ही दुपारपासून तुमचीच वाट पाहतोय आबा.. काही तरी करा.. यातून आम्हाला वाचवा नाहीतर पोलीस आम्हाला सोडणार नाहीत.."

एकंदरीत सर्वच जण भेदरलेले होते.. संतोषला पोटची पोरगी मेल्याच दुःख होतच.. त्याहीपेक्षा पोलीस आता असं सोडणार नाहीत म्हणून तो भेदरला होता.. मला पाहिल्यावर त्या सर्वांनाच जरा धीर आला.. चितेगाव फाटा हा औरंगाबाद हायवेवरील एक थांबा.. त्यापासून जवळच असलेल्या लालपाडी शिवारात ही घटना घडली होती..

मी संतोष आणि एकाला माझ्या मोटरसायकलवर घेऊन चांदोरीचे प्राथमिक आरोग्य केंद्र गाठले.. तेथे मुलीचे पोस्टमार्टम झाले होते. त्यावेळचे तेथील आरोग्य अधिकारी माझे परिचित होते. दैनिक सकाळचा प्रतिनिधी म्हणून ते मला ओळखत होते.

संतोष हा ऊसतोडणी कामगार.. त्याला चार मुली होत्या.. सर्वांत मोठी दहा वर्षांची तर लहान अडीच वर्षांची.. ती आज सकाळी ट्रॅक्टरच्या चाकाखाली सापडली होती.. या चवथ्या मुलीला जन्म देऊन संतोषची बायको दोन वर्षांपूर्वीच देवाघरी गेली होती.. दिवसरात्र काबाडकष्ट.. निकस आहार.. नि अस्वच्छता यांमध्ये तिचे जगणं तसं अवघडच होतं.. चारही मुली आणि म्हाताऱ्या आईला घेऊन संतोष दरवर्षी ऊस तोडणीसाठी निफाड कारखान्यावर येत असे.. यावर्षीही आला होता..

सकाळी शक्य होईल तितक्या लवकर उठून ऊसाच्या शेतात जाऊन तोड करणं.. मालट्रक येईल तेव्हा ती लोड करणं.. हा त्यांचा इतरांबरोबरचा दिनक्रम होता.. दिवसभर शेतात ऊस तोडीसाठी राहावे लागत असल्याने मुलींना झोपडीत ठेवण्यापेक्षा बैलगाडीत घालून तो शेतात नेत असे.. तशी सर्वांचीच मुले असत.. त्यातील जाणती मुले कामात मदत करीत.. मोठ्या वाहात.. त्यांपेक्षा लहान मुले बारक्यांना सांभाळत..

त्या दिवशीही संतोषची मोठी मुलगी त्याला शेतात मदत करीत होती.. इतर तिन्ही बांधालगत खेळत होत्या.. अडीच वर्षांची लहान पोर इतकी बारकी होती की झुडपाच्या बाजूला ट्रॅक्टरच्या चालकाला ती दिसलीच नाही ! ट्रॅक्टर मागे घेताना ती मागच्या मोठ्या चाकाखाली आली.. तिचा आवाजही निघाला नाही.. ट्रॅक्टरवाला निघून गेला.. इतर मुलांच्या लक्षात आले.. त्यांनी मोठ्यांनी आरडाओरडा केला.. तोपर्यंत ट्रॅक्टर पसार झाला होता..

कामकऱ्यांनी शेतमालकाला बोलावले.. तेव्हा, "तुम्हीच कोणीतरी मारले नि माझ्या शेतात टाकले.. थांबा तुम्हाला दाखवतोच..!" म्हणून तो निघून गेला ! थोड्या वेळाने आला तो पोलिसांसह.. पोलिसांनीही संतोष नि टोळीतल्या इतरांना दमदाटी सुरू केली.. ऊसतोडे सर्व अडाणी.. काय करावे ते त्यांना कळेना.. सारेच भेदरले.. गर्भगळीत झाले.. थोडेफार पैसे जमवून हे लफडं मिटवावं.. म्हणून विचार करीत फाट्यावर माझी वाट पाहत थांबले !

मी दोघांना बाहेर थांबवून प्राथमिक आरोग्य केंद्रात गेलो. मी सरळ आत डॉक्टरांकडे जाताना मला पोलिसांनी पाहिले. त्यांच्यासोबत ट्रॅक्टर मालकही होते. मी डॉक्टरांशी चर्चा केली. अॅक्सिडेंट केस होती, हे स्वच्छ होते.. परंतु ट्रॅक्टरवाले प्रतिष्ठित असल्याने डॉक्टरही संदिग्ध झाले होते.. त्याचा गैरफायदा शेतमालक व पोलीस घेऊ पाहत होते.

शेतमालकाला नसती तोहमत नको होती, तर पोलिसांना दिवसाची कमाई सुटण्यात आनंद होता.. म्हणूनच ज्याची मुलगी गेली त्यालाच दमदाटी करून दिवसभर त्यांनी शिरजोरी केली होती !

माझे सरळ डॉक्टरांकडे जाणे.. आत आमचे दोघांचेच बोलणे होणे.. यांमुळे पोलीस व शेतमालकाचा नूर पालटला होता. तर संतोष व मंडळींच्या जीवात जीव आला होता.. मी डॉक्टरांकडून बाहेर येत असतानाच पोलिसांनी संतोषला बोलावले.. त्याला थांबवून मीच पोलिसांकडे गेलो नि विचारले, "साहेब घटना सकाळी घडलीय.. आपण तिची नोंद काय केली ती सांगाल काय..?" परिस्थितीचा बदललेला नूर त्यांच्या लक्षात आला.

त्यांच्यातील एका पोलिसाने मला बाजूला नेले.. "सर जाऊ घाना.. घटना घडून गेली.. कोणी मुद्दाम करीत नाही.. गेलेला जीव परत येत नाही.. मिटवून टाका..." मी त्यांच्याकडे पाहातच राहिलो ! माझ्या नजरेसमोरून संतोषचा भेदरलेला आणि काम सोडून दिवसभर पोलिसांच्या पाया पडणाऱ्या लोकांचे चेहरे हटत नव्हते.. मी पुढे काही बोलण्याच्या आत त्यांनी ट्रॅक्टर मालकाला बोलावले.. माझ्याकडे पाहात म्हणाले, "हे पाहा, मुलीच्या बापाला दोन हजार रुपये देऊन टाका.. मिटवून टाका.. आणि सर तुम्हीही तुमच्या माणसांना समजावून सांगा.."

ही चर्चा चालू असताना ..संतोष आणि ऊसतोडी मंडळी आमच्या अवतीभवती जमा झालेली होती.. काही क्षणातच परिस्थिती बदलून गेली होती.. संतोष आणि मंडळीत आता उत्साह आला होता.. भीतीची जागा आता विश्वासाने घेतली होती.. त्यांच्यातली कुजबूज वाढू लागली.. एकजण संतोषला मागे ओढत मोठ्या धाडसाने पुढे आला.. "अजिबात मिटवणार नाही ! आमची मुलगी मारून टाकली, तिचा जीव काय नुस्ता दोन हजार रुपयांचा होता काय..? संतोष.. एवढे कमी पैसे घ्यायचे नाहीत.. " त्याने निश्चून सांगितले. इतरांनी त्याची री ओढली. इतका वेळ घाबरून बसलेले.. कोणताही आत्मविश्वास नसलेले.. सर्वच जण आता अधिक पैसे मागत होते.. मुलगी जाण्याचे दुःख आता बोथट झाले होते.. पोलिसांच्या दमदाटीतून निर्माण झालेली भीतीही आता पार दूरवर पळाली होती. आता पैसे दिसत होते.. लोभाने.. पैशाने.. दुःखावर.. आपलेपणावरही मात केली होती.. आता संतोषसह साऱ्यांचच आभाळ बदललं होतं.. सकाळी, दुपारी आणि संध्याकाळी आभाळाचे रंग बदलत असतात.. संतोषच्याही आभाळात सकाळी मुलीच्या वियोगाचं.. मृत्युच दुःख होतं. दुपारी पोलिसांच्या दमदाटीतून निर्माण झालेली भीती होती.. तर संध्याकाळच्या आभाळात पैशांची आस दिसत होती.. संतोषच्या झटपट बदलणाऱ्या आभाळामागे दारिद्र्य.. अडाणीपणा असावा की मनुष्यप्रवृत्ती हे कोडे मला अनेक वर्षांनंतरही उकललं नाही !!

★★★

२. ग्लासभर पाण्यात...

माणसाच्या गरजा किती कमी असू शकतात याची अनेक उदाहरणे देता येतील. कधी हेतूपुरस्सर तर कधी परिस्थितीवश माणसाला कंजुषी करावी लागते. परंतु याकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहिल्यास जीवनासाठी उपयुक्त धडा मात्र यातून नक्कीच मिळू शकतो.

मी दहावीला होतो. मालेगावात आठवीपासून बोर्डिंगमध्ये राहात असे. तेथील मित्र, वातावरण आणि एकूण परिस्थिती पाहता दहावीचे काही खरे नाही असे मला वाटू लागले.. मी बोर्डिंग सोडायचा विचार करू लागलो.. आईला सांगितले.. तिला सहजपणे पटले.. दहावीच्या शेवटच्या काही महिन्यांसाठी बोर्डिंगमधून बाहेर पडण्यास तिने परवानगी दिली..

काठे राहायचे हा प्रश्न होता.. गावातील बरेच जण मालेगावात महाविद्यालयीन शिक्षण घेत होते.. ते भाड्याने खोल्या घेऊन राहात असत.. त्यातील बहुतांश मंडळींकडे माझे चाक टेकण्यासारखे नव्हते.. माझी आर्थिक परिस्थिती फारच हलाखीची होती.. याच काळात लीडर नि बारकिंग हे दोघे कॅम्पात एक खोली भाड्याने घेऊन एकत्र राहात होते.

त्यावेळी मालेगावात महाविद्यालयीन शिक्षण घेणाऱ्या भिलकोटच्या मुलांना विशिष्ट अशी टोपण नावे होती. अर्थात प्रत्येक नावामागे काहीतरी पार्श्वभूमी असे. वरील जोडीतला लीडर म्हणजे खुशाल भिका निकम तेव्हा बी.ए. इंग्लिशच्या शेवटच्या वर्षाला होता. दुसरा बारकिंग म्हणजे बारकू पुंडलिक अमृतकर हा एम. ए. इंग्रजी करीत होता. दोघांचे विषय नि धडपड पाहून आजही कोणास वाटेल की ही कोणी सुशिक्षित आणि नोकरी करणाऱ्यांची पाल्ये असतील. वस्तुस्थिती मात्र वेगळी होती.. अत्यंत सामान्य कुटुंबातील ही धडपडणारी मुले तेव्हा इंग्रजी विषय घेऊन बी.ए. नि एम.ए. करीत होती.. भिलकोटच्या मातीतला कणखरपणा नि चिवटपणाच दाखवीत होती.. घराकडून मिळेल त्या मदतीवर एकेक दिवस मोजणारी ही धडपडणारी तरुण पिढी भिलकोटवासियांच्या शैक्षणिक प्रगतीचा उषःकाल जणू खेचून आणीत होती. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत त्यांनी लावलेली ज्योत पंधरा वीस वर्षांनंतर धगधगत्या मशालीत रूपांतरित होणार हे भविष्यातलं वास्तव होतं.

मला बोर्डिंगात मामांनी ठेवलं होतं. मी बोर्डिंग सोडून इतरत्र राहण्यात त्यांची नाराजी होती. मी मामांचा विरोध पत्करून तीन महिन्यांसाठी या दोघांमध्ये त्यांच्या खोलीत राहायचा निर्णय घेतला. या काळात मी खूप काही शिकलो. मला तेव्हाही न आवडणाऱ्या अनेक गोष्टी त्या दोघांत होत्या. पण मला त्यांच्यात राहून जे शिकायला मिळालं त्याची सर कोठेही नाही. किमान उपलब्ध साधनात दिवस कसे काढावेत. पोट उपाशी असले तरी चेहऱ्यावर दिसू द्यायचे नाही. प्रतिकूल परिस्थितीतही आपल्या समोरील रस्ता सोडायचा नाही.. हे मी शिकलो. दरमहा घरून मिळणाऱ्या तुटपुंज्या शिदोरीवर या लोकांची गुजराण अत्यंत अवघड असायची. पण त्यांना नि नंतर मलाही त्याची सवय झाली होती.

काटकसर.. कंजूसपणा आणि निम्नतम उपलब्ध सामग्रीत स्वतःच्या गरजा भागवणं.. या स्थल-काल आणि समाजसापेक्ष संकल्पना आहेत. विपरित आर्थिक परिस्थितीत मार्ग काढत शिक्षणाचा मार्ग न सोडण्याचे धडे या मित्रांकडूनच घेण्यासारखे होते. एखादी बाब किती काटकसरीने वापरायची..? पुरवून पुरवून कशी वापरायची याची पराकोटीची उदाहरणे यांच्याकडे होती. लीडरचा रंग जरा सावळा होता.. चेहऱ्यावर किरकोळ डागही आले होते.. विशीतला लीडर याची चिंता करायचा.. आरशात पाहून गालावरील डागांना शिव्या हासडायचा..

आर्थिक दारिद्र्यासोबतच पाण्याचीही प्रचंड वाणवा तेव्हा असायची. सलग दुष्काळाची दोन वर्षे नुकतीच पार झालेली होती. अशा स्थितीत केवळ एक ग्लासभर पाण्याने आपला चेहरा अतिशय स्वच्छ धुणारा लीडर पाहताना मला गंमत वाटायची.. महाविद्यालयात दररोज दुपारच्या तासांना जाण्यापूर्वी तो अशाच पद्धतीने फ्रेश होऊन जात असे. जेमतेम दोनशे मिलिलीटर पाण्याने छोट्याशा साबणाच्या चिपेचा वापर करून चेहरा स्वच्छ धुणाऱ्या खुशालचे वर्णन शब्दांत करणे अवघड आहे. त्याचे व्हिडिओ चित्रिकरणच हवे होते. पंधरा पैशाचा साबण अनेक महिने वापरणारा नि ग्लासभर पाण्यात आपला चेहरा स्वच्छ धुणारा लीडर माझ्या दृष्टीने कंजूस नव्हे तर प्राप्त परिस्थितीत पाय रोवून उभा राहणारा आणि भविष्यकाळातील स्वप्ने प्रत्यक्षात उतरविणारा माझा हिरोच होता !

★★★

३. भूक आणि शाळा

नाशिक जिल्ह्यातल्या मालेगाव तालुक्यातील माळमाथा हा परिसर विविध अर्थाने शापीत प्रदेश म्हणायला हवा. वर्षानुवर्षे वरुणराजाची अवकृपा.. त्यासोबतचे अवर्षण.. ७१-७२ च्या सलगच्या दुष्काळाने तर खेड्यांची कंबरडी मोडली. स्वातंत्र्यानंतर अनेक वर्षे मंत्रीपद मिळालेले असूनही शैक्षणिक आणि आर्थिक क्षेत्रातही अत्यंत मागासलेला हा परिसर.. स्वातंत्र्यानंतर सात दशके उलटली.. तरी या गावात आजही पोस्ट ऑफिस नाही.. माध्यमिक शाळा नाही. महामंडळाची बस नाही.

असे असूनही परिस्थितीशी मुकाबला करून आपापली स्थानं निर्माण करणारी माणसंही या परिसरात झाली. त्या प्रत्येकाची कहाणी वेगळी. माळमाथा परिसरात झोडगे हे गाव आजही एक केंद्रबिंदू आहे. आठवडे बाजार, माध्यमिक शाळा तसेच तालुका आणि जिल्ह्याच्या ठिकाणी जाण्यासाठीचा मार्ग येथूनच असल्याने तसे ते पंचक्रोशीतील आबाल-वृद्धांना ठाऊक ! अर्थात ही परिस्थिती पूर्वापार आलेली आहे.

साधारण चाळीस-पंचेचाळीस वर्षांपूर्वीची गोष्ट. त्यावेळी आसपासच्या बहुतांश गावांत शिक्षणाची सोय नसल्याने आसपासच्या खेड्यांमधून मुले माध्यमिक शाळेसाठी झोडग्याला जायची. दररोज नऊ-दहा किलोमीटर अनवाणी पायपीट करणाऱ्या या पोराना पोटभर अन्न नसायचे. पोटभर असायची ती भूक ! अख्खे आयुष्य व्यापून टाकणारी. झोडग्याला गुरुवारी आठवडे बाजार असायचा.. तेव्हा शाळेतील काही मुले मधल्या सुटीत बाजारात दप्तरासह जायची.. मधली सुटी अर्धा तास असायची.. या सुटीत काही मुले बाजारात जायची, तेव्हा अनेकांच्या पोटात भूकेचा डोंब उसळलेला असायचा.. सभ्य घरातील ही पापभीरू मुले चोरी करू शकत नव्हती.. बाजारात फिरतानाच वस्तूचा भाव विचारून एखादा तुकडा तोंडात टाकायचा. त्याने थोडीफार भूक भागायची. अशी सवय काही मुलांना असायची.

शरद असेच करायचा. त्याला गुळ आवडायचा. किराणा मालाची विक्री करणारी एक संपूर्ण गल्ली बाजारात असायची.. किमान पंधरा-वीस दुकाने ओळीने असायची.. गिन्हाईकांना दिसावा म्हणून दुकानदारांनी गुळ सर्वात पुढे ठेवलेला असायचा.. शरद गुरुवारी अशा दहा-पाच दुकानात हजेरी लावायचा.. गुळ काय भाव म्हणून एक ढेला उचलून तोंडात टाकायचा. पुढे चालू लागायचा.. त्याचे भाव विचारणे.. गुळाचा ढेला उचलणे.. तोंडात टाकणे.. मनातल्या मनात आनंदून .. पुढे चालू लागणे.. आणि कधीही गुळ विकत न घेणे ... हे व्यापारी मंडळींच्या लक्षात आले. दूरचित्रवाणीवर एखादे दृश्य पुन्हा पुन्हा दाखवले जावे.. असेच काहीसे शरदचे गुळाचा भाव विचारणे, हळूच ढेकूळ उचलणे, तोंडात टाकणे, निघून जाणे दिसत होते.

एका बाजारच्या म्हणजे गुरुवारच्या दिवशी असेच झाले. परंतु या दिवशी सोनुशेठने आपल्या माणसाला सांगून ठेवले होते.. विशिष्ट ठिकाणी उभे करून ठेवले होते.. मधल्या सुटीत नेहमीच्या वेळेला शरद आला.. त्याने त्याच्या अंगवळणी पडलेल्या पद्धतीने गुळाचा भाव विचारला.. गुळाची एक ढिलपी उचलली.. ढिलपी तोंडात टाकणार तोच पाठीमागून मानेवर जोरात धपाटा बसला.. तसे इतर दोघे-चौघे दुकानदार आणखीन धावले.. काहींनी शरदच्या पाठीवर तर काहींनी कानाखाली फटक्यांची बरसात केली.. पुन्हा बाजारात दिसला तर हात पाय तोडू असा सज्जड दम सर्वांनी एका सुरात दिला.. शरदमध्ये उठण्याचेही त्राण नव्हते.. तो काही न बोलता भामट्यासारखा उठला.. फुफाट्याने भरलेले अंग उगाचच झटकल्यासारखं करीत पोटातल्या भुकेला मनातल्या मनात शिव्या देत चालू लागला.. त्यानंतर त्याचे पाय कधीही झोडग्याला गुळबाजाराकडे वळले नाहीत.. त्याचा झोडगे बाजार सुटला.. नि शाळाही सुटली.. ती कायमचीच !!

★★★

४. हरवलेला रस्ता...

खूप दिवसांनी गावी गेलो होतो. मित्रांच्या गाठीभेठी झाल्या. दुपारी वेळ होता म्हणून पाराकडे गेलो. भर उन्हात पारावर एका कडेला कोणीतरी झोपलेला दिसला. एवढ्या उन्हात झोपलेल्याचे मला कौतुक वाटले. कोण आहे, म्हणून कुतूहलाने पाहू लागलो वडनेरे गुरुजींचा राहुल होता.

'पण तो इकडे कसा ?' असा प्रश्न मला पडला. गुरुजींनी तर पंचवीस-तीस वर्षापूर्वीच तालुक्याच्या गावी घर बांधले होते. तसे भिलकोट त्यांचे मूळ गावही नव्हते. केवळ नोकरीच्या निमित्ताने येथे ते आठ-दहा वर्षे वास्तव्यास होते. राहुल आणि त्याच्या भावडांचे शालेय शिक्षण आमच्याच गावच्या प्राथमिक शाळेत पूर्ण झाले होते.

राहुलला भर उन्हात पाहून माझी विचारांची साखळी मला भूतकाळात घेऊन गेली. राहुल हा वडनेरे गुरुजींचा तिघांतला मधला मुलगा. गोरापान अन चुणचुणीत असा. अभ्यासात प्रयत्नवादी .. गुरुजींच्या आज्ञा तंतोतंत पाळणारा .. सांगतील ते निमुटपणे ऐकणारा.. इयत्ता चौथीत स्कॉलरशिपद्वारा देवळा पब्लिक स्कूलमध्ये निवड झालेला..पण तरीही निगर्वा, प्रामाणिक, सालस आणि सात्विक असा !

त्याचे वडील वडनेरे गुरुजी होतकरू आणि हाडाचे शिक्षक होते. राहुलकडून त्यांच्या आणखीन मोठ्या अपेक्षा होत्या. पण साऱ्या अपेक्षा राहुलला पेलवत नसायच्या. आम्ही सातवीत असताना आमच्या वर्गात सहा मुले आणि दोन मुली होत्या. एकूण आठपैकी सहा मुलामुलींना हायस्कूल स्कॉलरशिप परीक्षेला बसविण्यात आले होते. त्यात मी आणि राहुल होतो. हायस्कूल स्कॉलरशिप परीक्षेची तयारी करून घेण्यासाठी वडनेरे गुरुजी आम्हाला जादा तास घेऊन शिकवत असत. ते राहुलची अधिकची तयारी घरीही करवून घ्यायचे. कोणत्याही सराव परीक्षेत मला राहुलपेक्षा जास्त गुण मिळायचे. माझी अंकगणितातील गती आणि आवड विलक्षण होती. माझ्या घरचे सर्व निरक्षर असले तरी माझ्यावर सरस्वती प्रसन्न असायची. रॉकेलच्या चिमणीच्या मंद प्रकाशात मी मन लावून अभ्यास करायचो. घरचे वातावरण अशिक्षित आणि अशैक्षणिक असूनही कोणत्याही सराव परीक्षेत मला

मिळणाऱ्या गुणांचे गुरुजींना अप्रूप वाटायचे माझ्यासारखेच गुण राहुललाही मिळावेत असे गुरुजींना वाटायचे. यासाठी ते प्रयत्न करायचे. राहुलवर घरी खूप मेहनत घ्यायचे. अशाही स्थितीत जेव्हा राहुल मागे पडायचा, तेव्हा गुरुजी त्याच्यावर रागवायचे. कधी एखादे गणित वारंवार शिकवूनही जेव्हा राहुलला जमत नसे तेव्हा, गुरुजींचा राग अनावर व्हायचा.. ते चिडायचे.. राहुलला मारायचे. ही मारहाण कधी कधी बघवत नसे. आमचा थरकाप व्हायचा. आपल्या मुलाला सर्व काही जमावं यासाठी धडपडणारा प्रांजळ पिता आम्हाला तेव्हा गुरुजींमध्ये दिसायचा. त्याचवेळी सर्व प्रयत्न करूनही जमत नाही म्हणून नाहक मार खाणारं निष्पाप कोकरू आम्हाला राहुलमध्ये दिसायचं. राहुल रडायचा. असह्य झाल्यावर कळवळायचा. मी प्रयत्न करीन म्हणायचा. परंतु त्याला सारे जमत नसे.

तो सातवी स्कॉलरशिपला अयशस्वी झाला. मला राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती मिळाली तेव्हा राहुलने खुल्या दिलाने माझे कौतुक केले. मालेगावंच्या केबीएच विद्यालयात आम्ही आठवीसाठी प्रवेश घेतला. तेथे आमच्या तुकड्या आणि शिफ्टही वेगळ्या होत्या. मी वसतिगृहात राहण्यचो. राहुल कुटुंबासोबत कॅम्पात राहायचा. यामुळे आमच्या भेटी कमी झाल्या. असेच दिवस, महिने, वर्षे जात राहिली. पुढे कळले की राहुल दहावी नापास झाला. खूप वाईट वाटले. काळ जात राहिला. एके दिवशी मोसम पुलावर भेट झाली. राहुल नेहमीसारखाच भरभरून बोलला. असेच उन्हाळे पावसाळे जात राहिले. भेटी दुरापास्त झाल्या. पुढे त्याने बी.कॉम.ला प्रवेश घेतल्याचे कोणीतरी सांगितले.

त्यानंतर मध्ये पाच सात वर्षे निघून गेली. इकडे माझ्या आयुष्याची नावही इकडे तिकडे भेलकांडत स्थिर होऊ पाहत होती. दरम्यान एकदा गुरुजी भेटले. खूप नाराज होते. म्हटले, “राहुल वाया गेला, डोनेशन भरून नागपूरला डी.एड.ला पाठवले. पण तो पासच होत नाही. तू काहीतरी समजाऊन सांग ना त्याला !” काय बोलावे मला कळेना..

एके दिवशी गुरुजींनी माझी सायखेड्याला राहुलशी भेट घडवून आणली. राहुलला पाहून मी जुन्या आठवणींत बुडालो. मला आमचे बालपण आठवलं. सोबत घालविलेले दिवस आठवले. राहुलचं गल्लीतलं खेळणं.. मित्रांमधलं हसणं.. बागडणं आठवलं. त्याच्यासोबत केलेला अभ्यास आठवला. त्याच्याशी किली आणि काय काय बोलू असं मला झालं !

पण समोर होता तो राहुल नव्हताच ! मूळचा राहुल कोठेतरी हरवलेला होता. केवळ हाडामांसाचा पुतळा माझ्यासमोर होता. त्याच्या प्रतिक्रिया अतिशय संथ आणि थंड होत्या. मी कोणताही विषय काढला तरी तो केवळ निर्विकार चेहऱ्याने बघत राहायचा. चेहऱ्यावर ओढून ताणून हसू आणण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करायचा. एखाद्या विषयावर मला प्रतिक्रिया देण्यापूर्वी गुरुजींकडे बघायचा. मुळातला राहुल अंतर्बाह्य बदलला होता. त्याची नजर शून्य झाली होती. मनात कसलीही उमेद दिसत नव्हती. आयुष्याबाबतची स्वप्ने जीर्ण-शीर्ण होऊन कधीच विरून-विस्कळून गेलेली जाणवत होती. डोळे निस्तेज झालेले होते. निराशेच्या गर्तेत दूरवर खोलवर बुडालेले.. या भेटीत मला जुन्या मित्राला भेटून आनंद व्हायला हवा होता. पण तसे झाले नाही. मी अस्वस्थ झालो. माझे मन अतिशय खिन्न झाले.

त्यानंतर काही वर्षे गेली. राहुलशी आज भेट झाली. तो भर उन्हात पारावर झोपला होता. बेवारशासारखा !! 'येथे भिलकोटला कसा आला ?' विचारले तेव्हा, " आमची शाळा येथे भरायची.. सुदाम माझ्याच वर्गात होता. आता नारायण कोठे आहे ? प्रकाश आता कोठे भेटेल ?" असे तारवटलेल्या नजरेने विचारत राहिला. मी पाहातच राहिलो. त्याला अंगावरच्या कपड्यांचेही भान नव्हते. अधिकची माहिती मिळाली तेव्हा, सध्या तो एके ठिकाणी नसतो. निवारा मिळेल तेथे राहतो.. कोणी देतील ते काम करतो.. देतील ते खाऊन पोट भरतो .. जागा मिळेल तेथे झोपतो.. अशी त्याची दिनश्चर्या !

माझे मन विकल झाले.. ज्यांनी तोल सावरावा त्यांच्याकडूनच नकळत का होईना आपल्या पोटच्या गोळ्याला वादळाच्या स्वाधीन केलं जावं.. आपली स्वप्ने.. इच्छा पूर्ण करता करता त्याच्या आयुष्याचा रस्ताच हरवून टाकावा.. त्याची पाऊले तग धरणार नाहीत अशा रस्त्यावर त्याला चालविण्याचा आग्रह झाला.. याची परिणती व्हायची तीच झाली. राहुल अकाली थकला.. थबकला.. त्याचे आयुष्यच थांबले.. संपल्यातच जमा झाले..

आयुष्याच्या कोणत्याही रस्त्यावर चालण्याची शक्ती आता राहुलमध्ये राहिली नव्हती .. त्याच्यातला आत्मविश्वास केव्हाच खोलवर गर्तेत गडप झालेला होता.. उरला होता फक्त म्हणायला हाडामांसांचा केवळ एक जीव .. सतत शून्यात नजर.. कसलीही स्वप्ने नसलेली.. हरवलेल्या रस्त्याची जगण्याची उमेदही हरवलेली.. येईल तो दिवस पार करणारी ! येईल तो दिवस केवळ पार करणारी !!

★★★

५. बूड फुटलेल्या बादलीतील पाणी !

दशक्रिया विधीसाठी ब्राह्मणाला निमंत्रण देण्यास नाना गेले होते. त्यांना हवा तो ब्राह्मण मिळाला नाही. जो मिळाला तो माणूस वादग्रस्त. सर्वानाच नकोसा.. संध्याकाळी बुजूर्ग मंडळी जमल्यावर विषय निघाला "दुसरा कोणी नव्हता म्हणून संभ्यालाच सांगितले", नाना म्हणाले.

सर्वानीच नाके मुरडली. 'पण इलाज नाही. घेऊ भागवून', असा शेर सगळ्यांनीच मारला. संभा जोशी. झोडग्याचा एक तरुण ब्राह्मण. झोडग्याच्या ब्राह्मणांनी पुरोहित कर्मासाठी आसपासची खेडी वाटून घेतलेली. संभा जोशी हे तीन भाऊ.. त्यांचे वडील महादू ब्राह्मण अतिशय कर्मठ होते सर्व विधी यथासांग पार पाडायचे. स्वभावाने तापट होते. आमच्या भिलकोट गावातील सर्व लहानथोर त्यांना घाबरत.. चावट मुले कधी कधी त्यांची चेष्टा करीत. सुकाबाबाचा दादा त्यांना 'पाय पडू देवा' ऐवजी 'पाय वडू देवा', असे म्हणत असे.

गावात सत्यनारायणाची पूजा असली की महादू ब्राह्मण प्रसाद बनवायचा. तयार केलेला प्रसाद देवाला दाखविण्यापूर्वी स्वतःसाठी एक तांब्या भरून बाजूला काढून ठेवायचा. उत्तम देवमनचा सहादू हा अतिशय चिकोरा पोरगा.. त्याच्या कल्पना अफलातून.. त्याने एकदा तांब्यातला प्रसाद काढून त्यामध्ये म्हशीचे शेण भरून ठेवले होते. तर अशा या महादू ब्राह्मणाचा संभा जोशी हा थोरला चिरंजीव.. त्याला सारी व्यसने.. ब्राह्मण म्हणायला कोणालाही शंका वाटेल अशी.. पण भिलकोट त्यांच्याकडे होते. त्यानंतरचा दुसरा भाऊ तसा चांगला.. निर्व्यसनी असल्याने त्यांच्याकडे मागणी फार.. लहान शेतीत होता. तो तसा मंत्र-तंत्रांपासून दूर होता त्यामुळे संभा जोशी नको असूनही सगळ्यांनी पत्करण्याचे ठरविले.

मला राहावले नाही. "अहो हा जर असा आहे.. तर आपण काहीतरी पर्यायी व्यवस्था करायला हवी."

"दुसरं कोणी नाहीच..तर मग काय करणार..?" बुजुर्गाचा अगतिक प्रश्न.

"आपल्यातली एक दोन चांगली पोरं शोधा.. त्यांना पूजा विधीची पुस्तके नि कॅसेट आणून द्या.. तोंडपाठ करायला सांगा.. नि सारी पौरोहित्याची कामे त्यांनाच करायला सांगा.." मी म्हणालो.

माझ्या या मतावर काहीजण फिदीफिदी हसले. काहींनी तोंडाचे बोळके केले. काहींनी नाकंतोडं पिरगळली. यादू आप्पा म्हणाले, "काहीबी सांगस.. बामनाशिवाय कुठे अशा कामे व्हतंस का..! ज्यानं काम त्यालेच करू देवा!"

"बरोबर आहे. ज्याचे काम त्यानेच करावे. पण काम योग्य व्हायला पाहिजे ना..! संभा जोशी दारू पिऊन मंत्र म्हणतो.. ते मंत्र लागू पडत असतील का आप्पा..? मंत्र म्हणजे पवित्र शब्द किंवा बोल.. ते उच्चारल्याने वातावरण पवित्र होते.. पण त्यांचा उच्चार योग्य व्हायला हवा.. उच्चार करणारे मन शुद्ध नि पवित्र असावे.. दारू पिऊन मंत्र म्हणणाऱ्यांचं मन शुद्ध नि पवित्र कसे असेल..? त्याऐवजी आपली पोरं अधिक प्रामाणिक आणि पवित्र.. त्यांना करून द्यायला काय हरकत आहे..?" मी जरा त्राग्यानेच म्हणालो. बऱ्याच जणांना पटले. एक दोघांनी अस्पष्टपणे का होईना माझ्या सुरात सूर मिसळला. पण तो सूर फार तग धरू शकला नाही. बूड फुटलेल्या बादलीत एखाद्याने पाणी ओतावे नि ते काही क्षणात नकळत दिसेनासे. व्हावे तसे झाले.

दशक्रिया विधीच्या दिवशी ठरल्याप्रमाणे लोक नदीवर पोचले. संभा जोशी अजून आला नाही म्हणून अनेकांनी चौकशी केली संभा जोशीला सर्व गाव संभ्याच म्हणत.. जोशी, जोशीबुवा, ब्राह्मण किंवा गुरुजी कोणीही चुकून म्हणत नसे.. बहुतेकांच्या तोंडी त्याच्या नावाच्या उद्धट रुपाबरोबर एखादी शिवी मात्र जोडलेली असे..

बऱ्याच प्रतिक्षेनंतर संभा जोशी आला. एका हाताने उपरणे सावरत.. नि दुसऱ्या हाताने सिगारेटच्या थोटकाची राख झटकत.. दिसेल त्याच्याशी हुज्जत घालत.. लहान असो की मोठा.. सर्वांच्याच टपल्या उडवीत आला ..

"कारे ..SS इनी भयना.. आत्तेशीन वना का..?" हिलाल जिभू संभाची फिरकी घेत म्हणाला.

"तुन्हा काय जीव निंघी चालना का..?" संभा आपल्या नेहमीच्या शैलीत उत्तरला.

"अरे, माणसे वाट पाही न्हायनात ना..!" नाना त्राग्याने म्हणाले.

"माणसेस्ले नि तुम्हलेबी काय काम शे.. " संभा.
"आरे काही म्हतारा माणसे शेतस .. उनतानना तरास व्हस वयना मानले.. " शामा बापू समजावणीच्या सुरात म्हणाले.

"म्हतारा कोतारास्नी कसाले तरफडो आटे.. घरच मरो तटे.. पण तुम्हले वळका भलता.. जुनं खायेल शेतस ना तुम्ही..? या म्हतारास्नी गावरांनी संपाडी दिधं.. नि आम्हले सर्व हायब्रीड खावाले ठेये.. हायब्रीड खायीखायी आम्ही लंबा.. नि वय व्हयेलवरबी तुम्हले वळका भलता.. नाकपुड्या मोठ्या करीत संभ्या कडाडला..

"जाऊ द्यारे त्यांना मांगे लागू नका.. तो कोणले ऐकणारबी नाही.. नि कामबी नेमकं करणार नाही" बाबूलाल अण्णा म्हणाले.

"ओ..ss आण्णा.. कामना बाबतीमजार एक शब्द बोलाना नाही..आपलं काम म्हणजे किलेर न्हास.. कोणी हावा नाही आपला मोन्हे !" संभा.

"आरे पण तू शिगारेट पेटा पेटा मंत्र म्हणस.. त्या लागू पडतंस का..?" लुभान आबा म्हणाला.

"कोण निकळंक शे.. ल्हयं मन्हापुढे.. हाईपाह्य .. आजना जमानामा एकबी माणोस बिगर व्यसनना न्हायेल नाही शे.. तुले काय मीच दखावंस का तवढा..? इनी भयना शहाना.. गप मरत नई तथा..!" संभा.

अशी गमतीशीर चर्चा चालू असतानाच दहाव्याचा कार्यक्रम सुरू झाला होता.. अधूनमधून मंत्रही चालू होते.. ते कितपत बरोबर हे संभा जोशी नि देवालाच माहीत.. संपूर्ण पिंडदान होईपर्यंत संभा जोशीने तीन सिगारेट संपवल्या होत्या.. दशक्रिया विधीसाठी आलेल्या नि त्याच्याशी हुज्जत घालण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या प्रत्येकाचे आक्रमण त्याने लिलया परतवले होते.. मध्येच त्याची ट्रकवरील क्लिनरी.. ड्रायव्हेरीबाबतचेही विषय मी काढले. त्या त्या संबंधितांना शिव्या घालत तो कसा सर्वांना पुरून उरला .. हे ही त्याने आपल्या नेहमीच्या शैलीत सांगितले.

मी मात्र अंतर्मनात विचार करीत होतो. केव्हा सुधारणार आपले लोक.. केव्हा टाळतील संभासारख्या मंडळींना.. केवळ परंपरा निभवायच्या म्हणून नवीन गोष्टी स्वीकारायला ते धजत नव्हते.. परंतु हा बदल मात्र व्हायला हवा.. मंत्र म्हणणारं मन, मुख नि व्यक्तिमत्त्वही शुद्ध आणि पवित्र हवं.. अन्यथा उपयोग नाही. मंत्रातली शक्ती ही खरं तर शब्दातलीच शक्ती असते..

आपण समोरच्याला वार्ईट बोलतो किंवा शिवी देतो तेव्हा तो उसळून उठतो..
तेथे संघर्ष होतो.. वातावरण अपवित्र होते. याउलट एखाद्याची स्तुती केली.
शुद्ध.. शांत.. पवित्र मनाने आणि संवादाने एखाद्यास सामोरा गेलो तर समोरचा
खुष होतो.. वश होतो.. चांगले शब्द म्हणजेच मंत्र.. पण ते उच्चारणारा
निर्व्यसनी .. शुद्ध मनोवृत्तीचा. पवित्र मनस्थितीतला असायला हवा. मग तो
ब्राह्मण असो अगर इतर कोणीही !!

★★★

६. पापभीरू !

शाळा-महाविद्यालयात मुला-मुलींची भांडणे होणे नवीन बाब नाही. काही टोळभैरव केवळ मजा करण्यासाठी कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतात. स्वतःच्या आयुष्याचे कसलेही भान वा चिंता नसलेली ही मंडळी अनावश्यक प्रश्न निर्माण करीत असतात. मुलींना त्रास देणे, त्यांची छेड काढणे अशा बाबी यांच्यासाठी एक छंदाचा भाग असतो. धाडशी मुली याला बळी पडत नाही. बधत नाहीत. पण केवळ मुलांच्या त्रासामुळे महाविद्यालयीन शिक्षण सोडणाऱ्या मुलींची संख्या कमी नाही. पण कधी कधी मात्र विपरित परिस्थिती पाहावयास मिळते.

१९८३-८४ सालातील गोष्ट. आम्ही नांदगाव ट्रेनिंग कॉलेजात डी.एड.चा कोर्स पूर्ण करीत होतो. त्यावेळी आम्ही बहुतांश मुले ट्रेनिंग कॉलेज कॅम्पसमध्ये वसतिगृहात राहायचे. सध्या नांदगावच्या उत्तरेस असणारे महाविद्यालय पूर्वी याच कॅम्पसमध्ये भरायचे. सकाळी महाविद्यालयीन बी.ए., बी.कॉमचे वर्ग आणि आमचे ट्रेनिंग कॉलेज असायचे. आमचे ट्रेनिंग कॉलेज साडेअकराला सुटायचे. दुपारी बारा-साडेबारापर्यंत जेवणे आटोपून आमच्यातील बहुतांश मंडळी दिवसभर निद्रादेवतेच्या अधीन असायची. एकूणच दुपारचा वेळ आम्हाला तसा मोकळा असायचा यातील बराचसा वेळ आम्ही काही मित्र गांधी चौकातील वाचनालयात घालवायचे. दिवसातून किमान दोन तास आम्हा मित्रांचे या वाचनालयात जायचे.

साधारण जानेवारी महिन्याचा काळ असेल. कॅम्पसमधील शेजारच्या महाविद्यालयात गॅदरिंगची तयारी जोरात चालू होती वर्षभर अध्ययन-अध्यापनाबाबतची व्याख्याने-प्रात्यक्षिके पूर्ण करीत नि पाठांची टाचणे काढीत कंटाळणाऱ्या आम्हा मंडळींना गॅदरिंग पूर्वीच्या प्रॅक्टिस पाहणेही आनंददायी

असायचे.. कॉलेजात गॅदरिंग वगैरेसारख्या कार्यक्रमांतील काही मुले-मुली सर्वांचेच आकर्षण ठरतात. आम्ही त्या कॉलेजातले नव्हतो. पण कॅम्पसमधील असल्यामुळे गॅदरिंगमध्ये भाग घेणारी व कॉलेजमध्ये फेमस असणारी मंडळी आम्हाला सहज दिसत असत.. त्या वेळच्या बॅचमध्ये वामन कुलकर्णी नावाचा मुलगा शीळ छान वाजवायचा.. त्याच्याच वर्गात शोभा ततार नावाची मुलगी होती.. दिसायला छान अन काहीशी बोलड होती.. ती कथ्थक छान करायची.. तिच्या कथ्थकची प्रॅक्टिस खिडतकीतून पाहणेही आम्हाला दुर्मिळ असायचे.. इतरही अनेक गुणवान मुले होती.

याच काळात एके दिवशी मी आणि माझा एक जिवलग मित्र दादा खुटाडे कॅम्पसमधून बाहेर पडत होते. मविप्रचा हा शैक्षणिक कॅम्पस ते शनी मंदिरापर्यंत त्या वेळी फारशी वस्ती आणि वर्दळही नसायची. साधारण पाऊण-एक किलोमीटरचा हा रस्ता सकाळची विद्यार्थ्यांची वर्दळ सोडल्यास दिवसभर तसा सुनसान असायचा.. दुपारचे साधारण दोन-अडीच वाजले असावेत. आम्ही दोघे वाचनालयाकडे निघालो होतो. कॅम्पसमधून बाहेर पडत असताना निर्जन रस्त्याच्या दुसऱ्या टोकाला शोभा ततार आम्हास येताना दिसली. संपूर्ण कॉलेजात ती क्वीन होती.. तिला लांबूनच आम्ही ओळखले.. आम्हाला मात्र तिने ओळखणे शक्य नव्हते. आम्ही तिच्या दृष्टीने तसे दोन झामरू-मंगळूच होतो.. ते साहजिकच होते.. ती चांगल्या घरातील होती. छान कपड्यात नि दिसायलाही छान होती.. तिचा मित्रपरिवारही उच्चभ्रू होता.. ट्रेनिंग कॉलेजात मांजरपाटच्या शर्ट-लेंगावर शिकणाऱ्या अनेक विद्यार्थ्यांपैकी आम्ही दोघे होतो.. शोभाच्या घरी कामे करणारे नोकरही आमच्यापेक्षा चांगल्या कपड्यातले नक्कीच असतील.. ती आमच्यासाठी कौतुकाचा विषय होती.. ती समोरून आमच्या जसजशी जवळ येत होती तसतसे आम्ही जास्त सावधपणे चालत होतो. वारा जोरात वाहात होता.. या रस्त्यावर एक पिठाची गिरणी होती.. या गिरणीजवळ शोभा आम्हाला पश्चिम बाजूने क्रॉस होत होती..

अचानक वाऱ्याचा वेग कसा वाढला कोणास ठाऊक.. क्रॉस होताना तिची ओढणी अचानक उडाली.. नि थेट दादाच्या गळ्यात गुरफटली.. ओढणी दूर उडून जाऊ नये म्हणून शोभा तिचे एक टोक धरून ओढू लागली.. शोभाचे ओढणे नि वाऱ्याचा वेग यांमुळे दादाच्या गळ्याभोवती ओढणी अधिकाधिक घट्ट गुरफटली जाऊ लागली.. दादा पुरता वरमला.. शरमिंदा झाला.. काय झाले..? कसे झाले..? हे त्याला कळेना.. आपली सुटका कशी करून घ्यावी.. हेही त्याला समजेना.. मीही काहीसा गोंधळलो.. तेवढ्यात शेजारच्या गिरणीतले भिका पाटील आमच्या मदतीला आले.. दादाला घराच्या आडोश्याला.. वाऱ्याच्या झोतापासून थोडेसे बाजूला त्यांनी नेले. हळूवार हाताने ओढणी काढली.. शोभाकडे दिली. शोभा निर्विकारपणे 'थॅक्स म्हटली.. नि कॉलेजकडे चालू लागली. आम्ही तिच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहातच राहिलो ! दादाचा चेहरा पाहण्यासारखा झाला होता.. एखाद्या मुलाने मुलीची गंमत करावी.. त्यानंतर तिचा चेहरा काहीसा लाजरा नि धांदरल्यासारखा व्हावा.. असाच काहीसा भाव त्याच्या चेहऱ्यावर होता.. मीही विस्मयचकित होऊन त्याच्याकडे नि जाणाऱ्या पाठमोऱ्या शोभाकडे पाहात होतो..

तेवढ्यात तो म्हणाला, “अरे.. मी काहीच केलेले नाही..” “ आम्ही कोठे म्हणतो तू काही केले..” भिका पाटील म्हणाले. भिका पाटलांना हसू फुटत होते.. गिरणीमध्ये दळण घेऊन आलेली दोघे-तिघे माणसे आपल्याकडे पाहतात हे लक्षात आल्यावर दादा अधिकच वरमला.. मी त्याला 'चल' म्हटलो. वाचनालयात गेलो. त्या दिवशी दादा वाचनालयात स्थिर नव्हता. परततांना त्याने मला मार्ग बदलायला लावला. या प्रसंगानंतर पुढील एक-दीड महिना दादा खुटाडेने तो रस्ता स्वतःसाठी बंद केला होता.

जनरली मुले मुलींना छेडतात. एखाद्या मुलीशी येनकेन प्रकारे संपर्क करण्याचा प्रयत्न करतात. मुलगी काही बोलली.. तर त्याची तिखटमीठ लावून आपल्या मित्रांत चर्चा करतात. पण दादाची गोष्टच न्यारी होती.. नंतर अनेक

दिवस तो त्या रस्त्याने वावरला नाही.. त्या प्रसंगाची आठवणदेखील त्याला अस्वस्थ करीत असे. पुन्हा भेट झाली.. पुन्हा काही घडले नि त्या मुलीला वाईट वाटले तर काय.. असा विचार करून आपला रस्ताच बदलणारी दादा खुटाडेसारखी पापभीरू नि नितळ मनाची व्यक्तिमत्त्वे या जगात विरळच !!

★★★

७. मंगल आणि निर्भया

१६ डिसेंबर २०१२ रोजी दिल्लीत चालत्या बसमध्ये एका तरुणीवर अनन्वित अत्याचार झाले. या पार्श्वभूमीवर पंचवीस वर्षांपूर्वी घडलेला हा प्रसंग आठवतो. तो असा,

नाशिक जिल्ह्यातील एका तालुक्याच्या गावापासून वीस-पंचवीस किलोमीटरवर एक छोटेसे खेडेगाव आहे. सुमारे अडीच-तीन हजार लोकवस्तीच्या या गावात आजही माध्यमिक शाळा नाही. गावातून माध्यमिक शाळा चार किलोमीटरवर आहे. गावात आजही महामंडळाची बस येत नाही. काही खाजगी वाहने वाढल्याने अलीकडची परिस्थिती ठीक आहे. पंचवीस वर्षांपूर्वी परिस्थिती अत्यंत बिकट होती. ज्यांना कोणाला माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करण्याची इच्छा असेल अशी मुलेमुली दररोज आठ किलोमीटर पायी येत-जात असत. पायी जाताना शेतातल्या पाऊलवाटेने आणि उभ्या पिकांतून जावे लागत असे. अशा सुनसान रस्त्याने जाताना मुलांनाही भीती वाटत असे. मुलींची परिस्थिती विचारूच नका. पण त्याही परिस्थितीत दररोज आठ किलोमीटरची पायपीट करून शिक्षण घेणाऱ्या मुली या खेडेगावात होत्या. अशा मुली अनेकदा दोघी-तिघी मिळून शिक्षण घेण्यासाठी ये-जा करीत असत.

अर्थातच काही दूषित आणि विकृत नजरा या मुलींकडे असत, हे वेगळे सांगायला नको. ज्या एकाच्या शेतातून या मुली शाळेतून पाऊल वाटेने जात असत, त्यातील एकाने मुलींवर पाळत ठेवली. एक दिवस असा उगवला की त्या तीनपैकी दोन मुली काही कारणाने शाळेत जाऊ शकल्या नाहीत. एकटी मंगल नावाची मुलगी शाळेत गेलेली नराधमाने पाहिली. शाळा सुटल्यानंतर तो नेमक्या ठिकाणी लपून बसला डोक्यापेक्षाही अधिक वाढलेल्या पिकांमधून पाऊल वाटेने मंगल जात होती. नेमक्या वेळी पाऊल वाटेवर येत अचानक त्या बारा-तेरा वर्षांच्या मुलीचा हात त्याने धरला. काय होतंय हे कळत नाही, तोवर तिच्या हातावरील त्याची पकड घट्ट झाली. ती घाबरली..

तीन मुलांचा बाप असलेल्या त्या चाळीशीतील राक्षसाच्या डोळ्यातील बीभत्स भावना आणि विस्फारणारी नजर तिला समजली. पण क्षणार्धात ती सावरली. गावापासून दूरवर असल्याने तिचा आवाज कोणापर्यंत जाणार नव्हता. त्याच्या तोंडावर मारायला तिच्या पायात भरभक्कम चप्पल नव्हती. तसे करूनही तिची सुटका होणे, तिला अवघड दिसले. ती क्षणात सावध झाली. त्याच्या डोळ्यातील हेतूकडे दुर्लक्ष करीत मोठ्या धैर्याने तिने त्यातून निश्चित मार्ग काढावयाचे ठरविले.

“काका, हायी तुमनं वावर शे का ?” हृदयात धडधड वाढत असताना चेहऱ्यावर स्मित आणत मंगल म्हणाली.

“मंग, तुले माहीत नही का ?” तो.

“पण काका तुमी कधी दखायनात नही माले येता जाता ?” मंगल.

“मी तुले जरी दखायनु नही तरी तू माले दर्रोज दखावसं.” असे म्हणत त्याने मंगलला जवळ ओढले.

ती आधीच सावध झालेली होती. काका म्हटल्यावरही काही फरक पडत नसलेल्या आपल्याच गावातील तथाकथित प्रतिष्ठित धेंडाशी तिचा सामना होता. ती म्हणाली,

“तुम्हना मनात काय शे, ते माले चांगलंच समजेल शे.” तिने आवाजात थोडा लाडीकभाव आणण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला. त्याने समोरच्याची कळी खुलली. तशी ती आर्जवी स्वरात आपली करंगळी त्याला दाखवत म्हणाली,

“दोन मिन्टात जायी ईऊ का..?”

विवेक हरविलेला काका घाईतच होता. त्याने लगेच होकारार्थी मान हलविली. त्याक्षणी त्याच्या हाती आपले दप्तर देत, लघुशंकेच्या निमित्ताने ती बाजूच्या पिकात शिरली. दप्तर हातात घेऊन काका तिची वाट पाहू लागला. दोन-तीन मिनिटे झाल्यावरही मंगल कशी येत नाही, म्हणून हातात तिचे दप्तर घेऊन वाट पाहणारा काका जरा अधिकच अधीर झाला. हातातील दप्तरासह तो तिला शोधू लागला. नेमकी ती कोठे आहे, हे झाडावर चढून तो पाहायला लागला. तोवर मंगलने धूम ठोकली होती. ती जवळपास एक किलोमीटर अंतर पार करून गावाजवळ पोहोचली होती. घरी जाऊन तिने वडिलांना सारा प्रकार सांगितला. क्षणार्धात दोघे-चौघे शेताकडे धावले. पुरावा काकाच्या हातातच होता !

मंगल मूळची त्या गावातील नव्हती. दूरवरच्या गावावरून येथे नौकरीनिमित्त आलेल्या व येथे वास्तव्यास असलेल्या प्राथमिक शिक्षकाची ती मुलगी होती. शिक्षक सुस्वभावी व शांत स्वभावाचा होता. ही बाब लक्षात घेऊनच या विकृत धेंडाने धाडस केले होते. पण मुलगी चतुर निघाली. शिक्षक पिता शांत स्वभावाचा होता, पण आपल्या हक्कांची त्याला पुरेपूर जाणीव होती. त्याने कायद्याचा हिस्का दाखवायला सुरुवात केली तसे लब्धप्रतिष्ठितांनी सपशेल लोटांगण घातले. गुन्हेगार व त्याच्या घरादारातील सर्वांनीच नाके घासली. काही तडजोडी झाल्या. तथाकथित काकाच्या या कृत्यामुळे त्याची व त्याच्या घराण्याची प्रतिष्ठा गेली ती कायमचीच ! मंगल मात्र आज निर्भयपणे नि ताठ मानेने जगत आहे !

या प्रसंगात मंगलने त्याला चप्पल मारली असती तर...? जोरात आरडाओरडा केला असता तर...? तर कदाचित त्याने बळाचा वापर केला असता... कदाचित तिला इजा केली असती... जखमी केले असते... इतरही अनर्थ ओढवले असते... म्हणजे नक्कीच विपरित घडले असते...

आपण पुरुषही वेळी-अवेळी बाहेर पडल्यावर एखादे कुत्रे वा जनावर अंगावर आले तर त्याचा थेट सामना करणे टाळतो. वाट वाकडी करतो किंवा समोरच्या प्राण्याला चुचकारत वेळ निभावून नेतो. पुरुषसुद्धा रात्री बेरात्री बाहेर पडताना, निर्जन ठिकाणी जाताना चारदा विचार करतात. असा प्रसंग आलाच तर शांतपणे आणि विवेकाने सामना करणे शहाणपणाचे ठरते. एकटे बाहेर पडणाऱ्या मुलींकडून अशी अपेक्षा असतेच असते. मंगलने बिकट प्रसंगातून हुशारीने मार्ग काढला. दिल्लीतील निर्भयापुढे संकट मोठे होते. तिला.. मंगलसारखे काही करता आले असते तर...?

★★★

८. स्पर्श

काही माणसं सतत आपल्यासोबत असतात. मात्र ती कधीही उपयोगी पडत नाहीत. झालाच तर त्यांचा त्रासच होतो. बोरपेटीसारखा.. सरळ सामोरे गेले तरी टोचणार. वाकडे गेले तरी टोचणार. बोरीच्या झाडाच्या संपर्कात आलात म्हणजे तुम्हास काटे टोचणारच ! कारण जंगली बोरीचे काटे सर्व सारखे नसतात. एक सरळ तर दुसरा वाकडा. वाकडा चुकवला तर सरळ टोचतो नि सरळ चुकवला तर वाकडा अडकवतो. माणसांतली ही बिनकामाची झाडंझुडुप आपल्या आसपास, रस्त्यात सतत असतात. ती उपयोगापेक्षा त्रासदायकच जास्त ठरतात.

याउलट काही माणसं मात्र आयुष्यात एक-दोनदा भेटली तरी पुरेशी असतात. आपल्या आयुष्याला कलाटणी देऊन जातात. त्यांचा एखादा सुगंधी स्पर्शदेखील आपले संपूर्ण आयुष्य उल्हसित करायला पुरेसा ठरतो. सुप्रसिद्ध समीक्षक म. सु. पाटील यांच्याशी माझी आजवर मोजून दोनदा भेट झाली आहे. दोन्ही भेटीतील अंतर अनेक वर्षांचे. परंतु त्यांच्या पहिल्याच भेटीने त्यांनी मला जे दिले, त्याने माझे आयुष्यच बदलून गेले.

मी माध्यमिक शिक्षक म्हणून सेवेत होतो. तेव्हा ओझरला बी.ए. मराठी विषय घेऊन पूर्ण केले. या मागील मुख्य प्रेरणा म्हणजे तेथे प्राचार्य असलेले व्ही. एम. पाटील सर. आम्हा नोकरी करणाऱ्यांसाठी पाटील सर रविवारी ओझर महाविद्यालय चालू ठेवायचे. रविवारी दिवसभर तास व्हायचे. आम्हा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक बाबींबरोबरच प्रशासकीय व कार्यालयीन बाबींची पूर्तताही रविवारीच व्हायची. त्यांच्या तोंडी प्राचार्य म. सु. पाटलांचे नाव ऐकले होते. महाविद्यालयातील मराठीच्या प्राध्यापकांमध्येही त्यांच्याबद्दल चर्चा व्हायची.

त्यावेळी एम.ए. मराठीची सोय मनमाडला प्राचार्य म. सु. पाटील यांच्याकडे आणि नाशिकला एचपीटी महाविद्यालयात अशा केवळ दोन ठिकाणी होती. बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांकडे नाशिकचे प्राध्यापक दुर्लक्ष करतात अशी चर्चा त्यावेळी मुलांमध्ये असायची. याउलट म. सु. पाटलांच्या म्हणजे मनमाडच्या महाविद्यालयात चांगले सहकार्य मिळते अशी भावना

विद्यार्थ्यांमध्ये होती. यामुळे आणि पाटील सरांमुळे मी मनमाडला एम.ए. साठी प्रवेश घेतला. अर्थातच नोकरीमुळे दररोज महाविद्यालयात जाणे शक्य नव्हते. प्रवेश घेतल्यानंतर माझ्या लक्षात आले की, म. सु. पाटलांनी दोन वर्षांची रजा घेतली असून ते मुंबईला वास्तव्यास आहेत. माझा हिरमोड झाला.

त्यावेळी तेथे चौगुले नावाचे ग्रंथपाल होते. सर्वप्रथम मी त्यांच्याशी ओळख करून घेतली. गट्टी जमवली. हा माणूस अत्यंत सज्जन आणि सहकार्यशील. मविप्र संस्थेतील माझ्या शाळेला गुरुवार आणि शनिवार असे दोन दिवस सकाळची शाळा असायची. दुपारी सुटी असायची या दिवशी मी मनमाडला जाऊन ग्रंथालयात बसायचो. दोन वर्षात महाविद्यालयात केवळ तीन तासांना मला उपस्थित राहता आलेले आठवते. पहिला एकनाथ पगार, दुसरा यशवंत पाठकांचा तर तिसरा गो. तु. पाटलांचा ! तिघेही त्यांच्या त्यांच्या क्षेत्रातले दिग्गज होते. वाटायचं दररोज तासाला बसावं. पण शक्य नव्हतं. मग मी नियमित तासांना बसणाऱ्या मुलांशी ओळखी केल्या. मैत्री जमवली. मनमाड, पाटोदा, विखरणी, कातरणी, सावरगाव येथील मुलांकडे मी गुरुवारी व शनिवारी दुपारनंतर जाऊन त्यांच्या वहा घेऊन त्या अभ्यासायचो. टिपणे लिहून घेऊन परत करायचो. मनापासून अभ्यास केला. चांगले गुण मिळणारच होते. येथेच माझं नशीब फळफळणार होतं. आयुष्याच्या या टप्प्यावर एक अनपेक्षित वळण मिळणार होतं.

माझा एम.ए. चा निकाल लागला. त्यावेळी म. सु. पाटील दोन वर्षांची रजा संपवून प्राचार्यपदी रूजू झालेले होते. मला महाविद्यालयात ग्रंथपाल आणि काही विद्यार्थी वगळता कोणीही प्राध्यापक ओळखत नव्हते. परंतु गुणानुक्रमात, माझे नाव वरती होते. त्यामुळे 'हा विद्यार्थी कोण ?' अशी चर्चा प्राध्यापक आणि कार्यालयात झालेली होती. "गुणपत्रक घ्यायला येईल तेव्हा मला भेटायला सांगा" अशी सूचना प्राचार्य म. सु. पाटील सरांनी कार्यालयात दिली होती. एके शनिवारी मी निकाल घ्यायला गेलो. "तुम्हाला प्राचार्यांनी भेटायला सांगितले आहे." असा निरोप मला देण्यात आला. मला आनंद झाला. ज्यांच्यासाठी आपण येथे प्रवेश घेतला, दोन वर्षात त्यांची भेट नाही झाली. मात्र उशिरा का होईना भेट होतेय, याचं मला समाधान वाटलं ! प्राचार्यांचं कार्यालय शेजारीच होतं.

“आत येऊ सर”, मी विचारले.

“या.. या”..” सरांच्या पहिल्याच शब्दांत आपुलकी दिसली.

मी आत गेलो. सरांनी बसा म्हणून सांगितले. त्यांच्या “या”, “बसा”, या शब्दांमधला गोडवा, प्रेम, सौजन्य आणि शालीनता आज इतक्या वर्षांनंतरही तितक्या उत्कटतेने दुसरीकडे अनुभवायास मिळाली नाही. सध्या काय काम करता येथपासून एम.ए.साठी घेतलेला मराठी विषय व गुणांबाबत चर्चा झाल्यावर सरांनी विचारले,

“पुढे काय करायचं ठरविलयं ?”

“सर, माझा बी.एड. ला नंबर लागला आहे. तिकडे प्रवेश घ्यायचं चाललयं.” मी म्हणालो.

“सध्या तुम्ही पाचवी ते सातवीला शिकविताय ?”

“होय सर !”

“मग बी.एड. करून फार तर अकरावी-बारावीला शिकविणार ! त्याने काय फारसा फरक पडेल ?”

मी काहीही बोललो नाही. कारण सरांना काहीतरी वेगळे सांगायचे होते, हे माझ्या लक्षात आले होते. सर म्हणाले, “त्यापेक्षा असं करा... एम.फिल. करा आणि वरिष्ठ महाविद्यालयात शिकवा... त्यात वेगळी मजा आहे. तुमचे जगच वेगळं राहिल.” असं बोलता बोलता त्यांनी एका कागदावर धुळे येथील का.स.वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्थेचा पत्ता लिहिला. पत्ता माझ्या हाती देत सर म्हणाले, “जा, तेथे लेखी आणि तोंडी परीक्षा होणार आहे. चांगली तयारी करा. मला खात्री आहे. तुम्ही प्रवेश मिळवाल !”

त्या दिवशी मी तेथून घरी न येता थेट धुळ्याला गेलो. एम.फिल. प्रवेशाची सर्व माहिती घेतली. माझा बी.एड. ला नंबर लागलेला होता हेही मी विसरून गेलो. ‘आता पाचवी ते सातवीला शिकविता, बी.एड. करून अकरावी-बारावीला शिकवाल, त्यापेक्षा असं करा. एम.फिल. करा, वरिष्ठ महाविद्यालयात शिकवा. तुमचे जगच वेगळं राहिल ?’ हा गुरूमंत्र माझ्या कानावर सतत निनाद करीत होता. त्याचा मी जपच सुरू केला.

सरांनी दाखविलेली वेगळ्या जगाची दारे मी मनोमन किलकिली करून पाहात होतो. झपाटल्यासारखं एम.फिल. पूर्ण केलं. अनंत अडचणी आल्या. म. सु. पाटलांनी दिलेल्या टॉनिकमध्ये त्या कुठल्या कुठे विरघळल्या. त्या अडचणी नव्हे तर मी आव्हान म्हणून स्वीकारल्या. वेळेत एम.फिल. पूर्ण

केले. यामुळेच महाविद्यालयीन आणि विद्यापीठीय शिक्षणाच्या आकाशात मला आजवर मुक्तपणे भराऱ्या घेता आल्या.

माझी ही पहिली भेट सरांशी १९८९ मध्ये झाली होती. त्यांच्यामुळे उच्च शिक्षणक्षेत्रात वर्षानुवर्षे काम करण्याची संधी मिळाली. तो आनंद अविदीतीय आहे. दुसरी भेट थेट सतरा वर्षांनंतर सरांना महाराष्ट्र शासनाचा जीवनगौरव पुरस्कार मिळाला तेव्हाची. केवळ पहिल्या आणि एका भेटीने दुसऱ्याचं आयुष्य बदलून टाकणारी अशी व्यक्तिमत्त्वे अविदीतीयच म्हणायला हवीत. बोरी-बाभळी आणि हिवर - हेंकळच्या जंगलात वर्षानुवर्षे राहून टोचणी - बोचणीशिवाय हाती काही लागत नाही. तर म. सु. पाटलांसारख्या परिसाच्या एका स्पर्शाने जीवन अंतर्बाह्य बदलून जाते !

★ ★ ★

९. निःस्पृह अक्का !

१० मार्च २००४ चा संकष्टी चतुर्थीचा दिवस. मुर्लीचा दहावीचा इतिहासाचा पेपर संपला होता ! मूल्यमापनावरील पुस्तकाचे फायनल लेझर काढायचे काम झेंडे बाईकडे चालू होते. काही कामानिमित्त घरी आलो. घरात शिरताच टेलिफोन वाजला. मीच उचलला.. बातमी वाईट होती.. सटाण्याच्या अक्का गेल्याची !

मी फोन ठेवला.. सुन्न झालो.. कंठ दाटून आला.. काय करावे सूचेना.. कधी नव्हे एवढा रडलो.. अशा बातम्या कोणत्याही माणसाला तशा नव्या नसतात. पण अक्का गेल्याचे दुःख माझ्या दृष्टीने मोठेच होते. अक्कांकडे तीन आठवड्यापूर्वी जाऊन आलो. "माझ्या भावजईला का आणले नाही..? आई कशी आहे..? पोरीचा अभ्यास काय म्हणतो..?" असे प्रश्नावर प्रश्न. "पुढच्या रविवारी आम्ही सर्वजण येऊन भेटतो," असे सांगून मी वेळ निभावून नेली होती.

माझे मन वीस-बावीस वर्षे मागे गेले.. आठवणी उचंळवून आल्या.. 'अक्का' प्राचार्य बी. एस. पाटलांच्या सहचारिणी.. उंच.. गोऱ्यापान.. खानदानी सौंदर्याच्या धनी.. सतत हसतमुख चेहरा असणाऱ्या.. नि डी.एड.ची सारी मुले स्वतःचीच मुले मानणाऱ्या!

मी नांदगावला असताना अक्काने दिलेले प्रेम.. केलेला सांभाळ मला आठवला.. डी.एड.साठी नांदगावच्या अध्यापक महाविद्यालयात प्रवेश मिळणे, हा माझ्या दृष्टीने विलक्षण योग होता. माझ्या आयुष्याला सुवर्णमयी संधी देणारी पहाट होती.. विरळलेली स्वप्ने प्रत्यक्षात आणण्यासाठी संधी होती.. प्रवेश मिळाल्यावर बी. एस. पाटलांसारखे पितृतुल्य व्यक्तिमत्त्व तेथे प्राचार्यपदी लाभणे ही माझ्या आयुष्यात कलाटणी देणारी बाब होती.. त्या दोन वर्षांत अण्णा, अक्का, इतर अध्यापक वर्ग आणि सहकारी आठवले की तो काळ कधी संपायला नको होता.. असे सतत वाटत राहते. आपल्यामध्ये थोड्याफार असलेल्या गुणांची कदर करून..कौतुकाची थाप पाठीवर देऊन.. प्रेमाचा वर्षाव करणारी मंडळी अवतीभवती असली की सुख.. समाधान काय असतं, ते कळतं नि जीवनाचा अर्थही कळतो.

संस्थेच्या आवारात अध्यापक विद्यालयाचं वसतिगृह होतं. विद्यालयातल्या दिडशे मुलांपैकी जवळपास सव्वाशे मुले या वसतिगृहात राहात

असत. जवळपास आम्ही सर्वच मुले मेसमध्ये जेवण घेत असू. मेसचे बील दरमहा अदा करावे लागे. एकदा असा प्रसंग आला की बहुतांश मुलांची जेवणाची बिले थकली होती. प्राचार्य अण्णा विद्यार्थ्यांना दररोज सूचना देत होते. "बिले भरा.. नाहीतर आपल्याला मेस चालविणे अवघड होईल..!"

काही दिवस असेच चालले.. पैसे भरले जात नव्हते.. मेस बंद व्हायची पाळी आली.. सर्वात मोठा थकबाकीदार अर्थातच मी होतो.. ज्यांची बिले थकली त्या सर्वांचे जेवण सक्तीने बंद करावे, अशा सूचना पुढे येत होत्या. माझी एकूण परिस्थिती अण्णांना माहिती होती. त्यामुळे तशी जाहीर सूचना करण्याचे ते टाळत होते. त्यांची अवघडलेली स्थिती माझ्या लक्षात आली. मी स्वतःहून निर्णय घेतला. मेसचे जेवण घेणे बंद केले. सरांचे पुढचे काम सोपे झाले. त्यांना कणखर निर्णय घेता आला. बिले भराभर अदा झाली. मेस पूर्ववत सुरू झाली.

दरम्यानचा काळ माझ्या दृष्टीने जीवनात उभारी देणारा होता.. या काळात माझी उपासमार सुरू झाली होती .. काही मित्रमंडळी आपापल्या परीने मला मदत करीत होती.. 'सुरेशची खूप उपासमार होतेय,' असे अक्काला कोणीतरी सांगितले.. तसे अक्काने स्वतःच्या घरून मला जेवणाचे ताट पाठविण्यास सुरुवात केली.. प्रथम मी खूप संकोचलो.. पण खरोखर धन्य झालो !

तेव्हा मला वाटलं.. की परमेश्वर खरोखरच जर अस्तिवात असेल तर तो माणसातच असावा. कधीकधी परमेश्वर अक्कांसारख्या माणसांच्या रूपात येऊन अडल्यानडल्यांची मदत करीत असावा. अन्यथा मी अत्यंत बिकट परिस्थितीतला .. पैशांअभावी कधीही डी.एड. अपूर्ण सोडून घरी जावे लागणार असा.. अशा एका फाटक्या मुलास प्राचार्यांच्या घरून जेवणाचे ताट येते.. कधी जेवणासाठी घरी बोलावले जाते.. ही बाब साधी नक्कीच नव्हती !

माझ्या नंतरच्या आयुष्यात मदत करणारी मंडळी मी अवतीभवती भरपूर पाहिली.. अनुभवली.. परंतु ती मदत कोणास..? मोठ्यांच्या.. प्रतिष्ठितांच्या मुलांना मदत मिळालेली बघितली. परंतु एका फाटक्या मुलावर स्वतःच्या मुलांइतकेच प्रेम करणारी अक्कासारखी निःस्पृह व्यक्ती विरळीच ! अक्का गेली.. पण माझ्यासारख्या असंख्य मुलांच्या मनात तिचं घर करून !

★ ★ ★

१०. उपवासाच गणित !

नवीन साल सुरू झाले. त्याचा आज तिसरा दिवस. यावर्षी कॅलेंडर आणायला उशीर झाला. त्यामुळे गडबड झाली. मी संध्याकाळी चालायला निघालो. " येताना फळे नि फराळाचं घेऊन या..", अस मीरानं सांगितलं. मी 'होय..' म्हणून बाहेर पडलो. मनासारखं चालून झाल्यावर मीरानं सांगितलेली खरेदी केली. दुकानातून बाहेर पडताना मीराचा फोन आला. "फराळाच फारसं आणू नका.. चतुर्थी आजच होती..!" नेहमीप्रमाणे मला हसू फुटले. मी फोनवरच म्हटलं, " मी आता फराळाची खरेदी केलीय.. उद्या आपण चतुर्थी करू या ! मीराही नेहमीसारखी हसली.

आमचे उपवास, खरेच गंमतीशीर..अलीकडे या गंमती वाढल्यासारख्या वाटतात. मी लहानपणी शनिवार करायचो. माझा जन्म चैत्री पौर्णिमेचा. म्हणजे हनुमान जयंतीचा. त्यामुळे आई मला मारुतीचा शनिवार करायला सांगायची. माझ्या मनात मारुतीबद्दल किती आणि काय भक्ती हे मला नेमकं सांगता येणार नाही. पण आईचा मी निस्सिम भक्त असल्याने तिची आज्ञा म्हणून शनिवार करायचो. प्राथमिक शाळेत असल्यापासून अनेक वर्षे मी हा उपवास केला. मध्यंतरी काही वर्षे मी गुरुवारी उपवास करायचो.

नांदगावला डी.एड. पूर्ण केल्यावर तेथील आदिवासी सेवा समितीच्या वसतिगृहत्त मी अधीक्षक म्हणून नोकरीस लागलो. तेथे चांगले नि प्रेमाचे मित्र मिळाले. त्यातील अनेक जण चतुर्थी करायचे. नांदगावच्या व्ही.जे. हायस्कूलमधील काही शिक्षक जवळचे मित्र झाले. ते चतुर्थी करायचे. त्यातील काही जण खडी चतुर्थी करायचे. एक व्रत म्हणून ते मला चॅलेजिंग वाटले खडी चतुर्थी म्हणजे सकाळी उठल्यापासून रात्री चंद्रदर्शन होऊन उपवास सोडण्याची वेळ होईपर्यंत बसायचे नाही. मनाबरोबरच शरीराला कष्ट देण्यासाठी आणि त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी मला खडी चतुर्थी आवडली. मी नांदगावला असेपर्यंत अशी खडी चतुर्थी मनापासून केली. भिलकोटला

आईलाही माझा हा उपवास आवडे. काही मित्रांना कुतूहल वाटे. काहींना गंमत वाटे. तर काहींना मी उगीचच स्टंट करतो असे भासे. पुढे सायखेड्यास माध्यमिक शाळेत रुजू झाल्यावर खडी चतुर्थी फार काळ टिकवता आली नाही काही सहकाऱ्यांनी मला ती बंद करायला भाग पाडले. खडी चतुर्थी बंद झाली तरी चतुर्थीचा उपवास मी आजवर करीत आहे.

मी नोकरीस लागल्यावर आईला माझ्यासोबत आणले. आई सोमवार करायची. श्रावणातले सारे उपवासही करायची. पुढे दोन-तीन वर्षांनी माझे लग्न झाले. माझी आई व पत्नी दोघीही माझ्यासोबत चतुर्थीचा उपवास करू लागल्या. मीरा श्रावणातले सर्व उपवास करते. पुढे आम्हाला कन्या झाली. ती संकष्टी चतुर्थीच्या दिवशीच ! माझ्या आईची गणेशावरची भक्ती वाढली. चतुर्थी नेमकी कधी येईल याचा आईचा हिशेब अचूक असे. छापील कॅलेंडर चुकेल पण माझ्या निरक्षर आईचा आडाखा चूकत नसे. तिथी, तारीख, वार, नक्षत्र तसेच घडयाळातील वेळ ती निरक्षर असूनही अचूक सांगत असे. रात्रीचा कोणताही प्रहर ती आकाशाकडे पाहून बिनचूक सांगायची. यामुळे केवळ आठवड्यातलेच नव्हे तर वर्षभरातले उपवास तिच्या लक्षात असायचे. अशा साऱ्या उपवासांची तजवीज ती स्वतःच करायची किंवा आमच्याकडून करून घ्यायची.

नोकरीच्या गावी आमच्यासोबत वीस वर्षे राहून आई गेली. तिथी, तारीख, वार नक्षत्र वेळेसंबंधीचे तिचे गणित ती सोबत घेऊन गेली. आई असताना वीस वर्षात आमची एकही चतुर्थी टळली नाही. त्यानंतर मात्र उपवासाचे गणित अनेकदा चुकले. एरवी आमच्या प्रत्येक खोलीत कॅलेंडर असते. दोन्ही मुली नि आम्ही दोघे आपापल्या कामात इतके गुरफटलेलो असतो, की बऱ्याचदा 'यावेळी चतुर्थी अजून कशी आली नाही.?' असे कोणीतरी म्हणून कॅलेंडर चाळते, तेव्हा चतुर्थी जाऊन काही दिवस उलटलेले असतात.

आजही तसेच झाले. उद्या चतुर्थी आहे म्हणून मीराने फराळाचे आणायला सांगितले. त्यासाठी मी बाहेर पडलो. माझ्या पाठीमागे घरी आलेल्या पाहुण्याशी बोलताना आजच चतुर्थी असल्याचे तिला समजले. सध्या अशी आमची चतुर्थी घडली तर घरातील सगळ्यांना घडते. मोडली तरी सगळ्यांचीच मोडते ! निरक्षर असूनही वेळ-काळाचं गणित पक्क असलेली आई असती तर तिने आमचे कान पकडलेही असते. मला वाटतं गणपती बाप्पा खरचं असेल तर तिच्यातच असावा. आता वाटतं बाप्पाच्या मूर्तीतून तिने निघावं. आमचे कान पकडावेत. पिरगळावेत. आमचं उपवासाचं गणित पक्क करून मगच ते सोडावेत !

★★★

११. विलक्षण जयादू !

माणसाचं जगणं हे विलक्षण असतं. अवती भोवतीच्या विविध शक्ती या जगण्यावर प्रभाव पाडत असतात. मेंदू आणि हृदय ह्या दोन अत्यंत तरल आणि सतत कार्यरत असणाऱ्या मनुष्याच्या शरीरातील प्रमुख शक्ती आहेत. यांतील हृदयाचा संबंध भावनेशी तर मेंदूचा संबंध विचार आणि विवेकाशी येतो. व्यक्ती दैनंदिन आयुष्यात विविध प्रसंगांना सामोरी जाते, तेव्हा केवळ भावनेच्या आहारी जाऊन घेतलेले निर्णय चुकीचे ठरण्याची शक्यता वाढते. विशेष म्हणजे कोणत्याही घटना, प्रसंगात प्रथमतः भावना जागृत होत असते. या भावनांवर ताबा ठेऊन विचार करून निर्णय घेणारी माणसे जीवनात यशस्वी होताना दिसतात.

संस्कार, बुद्धिमत्ता आणि आज जगभर मिळणारे पारंपरिक शिक्षण यांचा परस्परसंबंध आढळून येत नाही. आज जगातील उच्च विद्याविभूषित व्यक्ती ज्ञानी असेलच याची खात्री देता येत नाही. याउलट शाळेची पायरी न चढलेली व्यक्तिमत्त्वे ज्ञानी म्हणून आपल्या व समाजाच्या चिरकाल स्मरणात राहिलेली दिसतात. ज्ञानेश्वरादी संतमंडळींनी आपल्या ज्ञानाने समाजाच्या शेकडो पिढ्या घडविल्या. याउलट आजच्या समाजातील उच्च शिक्षित मंडळी मोठमोठ्या गुन्ह्यांत, घोटाळ्यांत आणि अविचारी कृत्यांमध्ये गुरफटताना दिसतात. ज्ञानी माणसे विवेकी असतात. हा विवेक आणि शहाणपण सध्याच्या औपचारिक शिक्षणातून येईलच असे नाही. उत्तम संस्कार, उदात्त जीवनमूल्यांचे आकर्षण, आदर्श व्यक्तिमत्त्वाचे अनुकरण आणि प्रखर बुद्धिमत्ता यांतून विवेकशील व्यक्तिमत्त्व तयार होत असते.

माझा एक गावाकडचा मित्र. जयादू त्याचे नाव. सुसंस्कृत कौटुंबिक पार्श्वभूमी आणि आर्थिकदृष्ट्या उन्नत स्थिती असलेला.. वडील जुने कीर्तनकार म्हणून गावात, समाजात आणि पंचक्रोशीत प्रतिष्ठा.. जयादू तिघा भावांत धाकटा. तशी तिघा भावांची शालेय प्रगती चांगली.. लहान जयादू तिघांमध्ये हुशार.. मोठे दोघे शिकले.. नोकरीला लागले.. घरी शेतीवर कोणी असावे म्हणून वडिलांनी नाखुषीनेच जयादूला शाळेतून काढून घेतले शेतीची

कामे तशी अवघड आणि अवजड.. वडिलांची आज्ञा म्हणून जयादू ती मनोभावे करू लागला.

पण निसर्गात नेमके कोठे आणि काय दडलेले असेल, हे सांगता येत नाही. जयादूला ऐन विशीत हृदयाचा प्रॉब्लेम फाईंड आऊट झाला. वडील कीर्तनकार पण कमी शिकलेले होते.. तरीही सहज डगमगणाऱ्यांपैकी नव्हते.. नेमके ज्याला शेतीत, मातीत आणि शारीरिक कष्टाची कामे करायची, त्याच्याच वाट्याला असे यावे, या चिंतेने ते ग्रासून जायचे.. तसे ते परंपरावादी आणि सनातनी होते.. 'आपल्या कोणत्याही मुलाचा वसबूड होऊ नये. त्यांचा वंशाचा दिवा पिढ्यान पिढ्या तेवत राहावा..' अशी त्यांची ठाम विचारसरणी होती. यामुळेच त्यांनी जयादूच्या लग्नाचा तात्काळ निर्णय घेतला. त्यांची समाजातील ऊठबस लक्षात घेता, ते त्यांना अवघड गेले नाही.'

जयादूचे लग्न विशीतच झाले. दुसऱ्या बाजूस त्याच्या आजारावर उपचार आणि औषधपाणी सुरू झाले. पथ्य-पाणी काटेकोर होते.. शारीरिक मर्यादा सांभाळून जयादू संसार नि शेती करू लागला. पुढे त्याला मुले झाली., उत्तम पद्धतीने तो शेती करीत राहिला.. शेती असो की इतर व्यवहार प्रत्येक ठिकाणी जयादूने भावनेवर मात करीत बुद्धीने. विवेकाने निर्णय घेतले.. मुळातच बौद्धिक क्षमता अधिक असल्याने तो सतत आत्मविश्वास बाळगून राहिला. यामुळेच आजार असूनही त्याचा आत्मविश्वास कधी कमी दिसला नाही.. ढळला नाही..

वास्तविक जयादू दहावीही झालेला नव्हता. त्याची कुवत नव्हती असे नव्हते.. वडिलांची आज्ञा आणि कुटुंबासाठी तडजोड म्हणून त्याने शिक्षण थांबविले होते.. हा निर्णयही तसा व्यवहारीच होता.. दैनंदिन व्यवहारातही त्याचा तर्कनिष्ठ स्वभाव सहज लक्षात येई.. त्याचे शेत घरापासून दोन-अडीच किलोमीटर. अशा अंतरावर ज्यांची शेते होती, त्यांनी काही वर्षांपूर्वीच मोटारसायकली घेतल्या होत्या. याचे गणित निराळेच.. एकदम चपखल व्यवहारी.. तो म्हणत असे.. "मोटारसायकलच्या किमतीत चांगला घोडा मिळतो.. मोटारसायकलला पेट्रोल लागते.. पंप आपल्या घरापासून दहा-पंधरा किलोमीटरवर.. बरं तिला काटापेट्यांचा रस्ता चालत नाही.. घोडा दऱ्या-खोऱ्या-नदी-घटाडी-पांदा-पावटी आणि भर नांगरलेल्या शेतातही चालतो.. तसा किरॅरॅस अंधारातही चालतो.. दररोज शेताच्या एकेका बांधावर चरण्यासाठी बांधला की वेगळ्या पेट्रोलची गरज नाही.. बरं कधी टायरला हवा मारणे नाही..

की कधी हेडलाईटचा बल्ब उडणे नाही.. लग्नसराईत शेतातील कामे कमी असतात.. अशा वेळी नवरदेव मिरवणुकीसाठी हजार रुपये प्रती लग्न म्हटले तरी वर्षभरात घोड्याची किंमत वसूल होते.. मोटारसायकल कोणी भाड्याने घेत नाही.” असे नाना प्रकारचे तार्किक आणि व्यवहारी मुद्दे तो उपस्थित करायचा.

काम करता करता..शेतीत राबता राबता..अशी पंचवीस-तीस वर्षे निघून गेली.. जयादूची पन्नाशीही पार झाली होती. तब्येतीच्या तक्रारी आता वाढू लागल्या होत्या.. औषध-गोळ्यांवर पंचवीस-तीस वर्षे भागविले होते. “आता ऑपरेशन अनिवार्य आहे,” असे डॉक्टरांनी एके दिवशी सांगितले. जयादूच्या भाऊ-भावजया सुशिक्षित होते. तीस-तीस वर्षे नोकरी केलेले होते. डॉक्टरांच्या निर्वाणीच्या सल्ल्याने ते घाबरले.. सर्वांचा लहान भाऊ.. तो घरी शेतीवर.. त्यात त्याची तब्येत अशी.. सारे घायकुतीला आले. ऑपरेशनची तयारी करू लागले. मोठे भाऊ म्हणाले, “पैशांची तू काळजी करू नकोस.. आम्ही दोघे समर्थ आहोत.. पैसे आम्ही देऊ... तू ऑपरेशन करून घे..!” आईनेही समजावणीच्या सुरात सूर मिसळवला.

जयादूने ठाम नकार दिला “मला माझ्यावर आणि माझ्या शरीरावर पूर्ण कंट्रोल आहे.. ऑपरेशनची मला गरज वाटत नाही ..!” दोन्ही भावांपुढे डॉक्टरांची मूर्ती गंभीर इशारे देत होती. एकूण परिस्थिती गंभीर होती. दोन्ही भाऊ जयादूला ऑपरेशनसाठी विनंती करून थकले होते. आईसह दोघेही रडकुंडीला आले होते. मधला भाऊ म्हणाला, “जयादू असे करू नकोस. तुझी मुलंबाळ आता लग्नाची होत आहेत..”

“मुलांची मला काळजी नाही काय.. अन् तुम्हाला त्यांची नि माझी काळजी करायची असेल तर ऑपरेशनपेक्षा माझी शेती.. मुलांचे शिक्षण.. आणि त्यांच्या लग्नासाठी मदत करा..” तो आत्मविश्वासाने म्हणाला.

तो डॉक्टरला, भावांना आणि कोणालाही बधला नाही.. डॉक्टरांनी दिलेली औषधे घेत राहिला.. त्यांच्या सूचना व सल्ल्यांचे काटेकोर पालन करीत राहिला. स्वतःला पेलवेल अशी शेती करीत राहिला. यालाही आता दहा वर्षे लोटलीत.. साठीकडे झुकतानाही जयादू पूर्वी जसा होता. तसाच आहे.. मनाने आणि शरीरानेही ..! विकार त्याच्या शरीराला आहे.. पण हा विकार जयादूच्या मनावर आणि आत्मविश्वासावर काहीही परिणाम करू शकलेला नाही.. दरम्यान मुलामुलींची लग्ने झाली. त्याने आता साठी पार केलीय .. पण

त्याचे मन मात्र आजही कणखर आहे.. आत्मविश्वास ठाम आहे.. विशीत होता तसा..! आजच्या शिक्षितांना लाजविणारा..! वादविवादात हरविणारा..! हृदयाला बुद्धीवर काबू न होऊ देणारा. ! भावनेने नव्हे तर बुद्धीने, विवेकाने आणि विचाराने जगणारा.. म्हणून जयादू खरोखरच विलक्षण आहे!!

★★★

१२. कोकरूचे परिवर्तन...

लाल्या, माझ्या आयुष्यात मी पाहिलेलं विलक्षण व्यक्तिमत्त्व. जीवन जगण्याच्या लढाईत भली भली माणसं जमीनदोस्त होताना मी पाहिलीत.. आत्मविश्वासाबरोबरच सर्वस्व हरवलेली व्यक्तिमत्त्वे पाहिलीत.. पण लाल्या वेगळाच !

साठच्या दशकात ग्रामीण भागातून पुढे येऊन शहरात नोकरी मिळविलेल्या पालकाचा लाल्या हा मोठा चिरंजीव.. अत्यंत लाडात वाढलेला.. वडिलांची नोकरी चांगली असल्याने कशाचीही चणचण नसायची.. आईच्या दूधानंतर लाल्या जर दुसरे काही खात असेल तर ते म्हणजे पेढा ! अगदी झोपताना पेढा खाणार नि उठतानाही पेढा पाहिजे म्हणत उठणार अशी परिस्थिती होती ! त्यानंतरही शाळेत जायला लागल्यावर त्याचा आहार म्हणजे दूध, चहा, ब्रेड, गुळकाला, साखरकाला असाच होता. अगदी सातवीत जाईस्तोवर मी त्याला भाजी खाताना पाहिले नाही.

पुढे अघटित घडले.. वडिलांना दारूचे व्यसन जडले.. पुढे ते वाढले.. वाढतच गेले.. इतके की त्यांची नोकरी गेली. लाल्याच्या पाठीवर त्याला तीन बहिणी होत्या.. तो लाडात वाढलेला होता. बुजरा होता. सालस आणि प्रामाणिक होता. कोणी डोळे वटारले तरी रडवेला होई असा त्याचा स्वभाव होता. वडिलांची नोकरी गेल्यावर घरावर आर्थिक संकट कोसळले.

लाल्याचा शिक्षणाचा प्रश्न तयार झाला. तो जसजसा जाणता होऊ लागला तसतशा जबाबदाऱ्या वाढू लागल्या.. तीन बहिणींचा मोठा भाऊ म्हणून त्याच्यावरील दडपण वाढू लागले.. वडिलांच्या व्यसनाने अत्युच्च पातळी गाठल्याने घरातील दारिद्र्य वाढू लागले.. कोवळ्या खांद्यावरील ओझे वाढू लागले.. या विवंचनेतच तो कसाबसा दहावी झाला.. पुढील शिक्षण अवघड होते. शिक्षणाला पाठबळ नव्हते. बहिणी पाठोपाठ लग्नाच्या होणार होत्या.

लाल्याने काम मिळविण्यासाठी अनेक मार्ग चाचपले. काम मिळेना. शिक्षण घ्यायचे म्हटले तर आर्थिक पाठबळ नव्हते. पाठीशी कोण उभे राहणार..? बापाचं साताजन्मीच्या गाठींनी पक्क झालेलं व्यसन सुटत नव्हतं.. हातपाय हलविण्याशिवाय पर्याय नव्हता. कोवळ्या हातांना काहीतरी काम हवं

होतं. जड आणि अतिश्रमाचं काम स्वभाव नि शरीराला परवडणारं नव्हतं. मध्येच शिक्षणाची इच्छा उफाळून यायची.. शेतकी शाळेचा प्रयत्न केला.. डी.एड.चा प्रयत्न झाला.. पण प्रयत्न अपयशी ठरले. कारण नियतीला ते मान्य नव्हतं..

सर्व कामांचा शोध घेऊन थकल्यावर शेवटी त्याला त्याचा प्रामाणिकपणा कामी आला. त्याने देशी वार्डन शॉपमध्ये सेल्समनची नोकरी शोधली. नोकरी कसली ! परीक्षाच होती ती ! कोवळ्या जीवाची ! व्यसनी लांडग्यांच्या विळख्यात कोवळ्या कोकराची नोकरी सुरू झाली.. प्रामाणिकपणे तो दारू विक्री करू लागला.. लाल्यामुळे शेटला चांगला गल्ला मिळू लागला.. त्याच्या स्वभावातील प्रामाणिकपणा शेटला दिसू लागला.. तसतसा शेटचा त्याच्यावरील विश्वास वृद्धिंगत होऊ लागला.. शेटच्या विश्वासासोबत लाल्याच्या बुजऱ्या.घाबरट .. व्यक्तिमत्त्वातही झपाट्याने बदल होऊ लागला.

वॉर्डन शॉपवरील त्याच्या जबाबदाऱ्यांत आता वाढ झाली. त्याची आमदनीही वाढली.. हाती पैसा खेळू लागला.. केवळ विक्री करणारा एक नोकर न राहता तो शेटचा विश्वासू माणूस झाला.तेथे दंगामस्ती करणाऱ्या.गुंडागर्दी करणाऱ्या टोळभैरवांचा बंदोबस्त तो करू लागला.. कोणी रागाने ओरडले तरी चड्डी ओली करणारा लाल्या आता भल्याभल्यांना हाताखालून काढू लागला. मी मी म्हणणाऱ्या धेंडांना सहज लोळवू लागला. त्याचे वागणे.. बोलणे बदलले. चालीतही विशिष्ट अशी लय आली.. डोळ्यांत जरब आली.. बोलण्यात बेफिकिरी आली..

परिसरातील तंटे सोडविण्यासाठी त्याला आता बोलावले जाऊ लागले.. समोरच्याने ऐकले नाही तर सहजपणे तो हाताखालून काढू लागला.. आमदनी वाढल्याने बहिर्णीची लग्ने सहज केली.. आई-वडिलांचीही जबाबदारी स्वीकारली. कुटुंब, नातेवाईक आणि समाजात पत मिळविली. पतीतपावन संघटनेचा परिसर अध्यक्ष झाला. रामायणात वाल्याचा वाल्मिकी झाल्याचे वाचलेय. पण लालातल्या शेळीचे ढाण्या वाघात रूपांतर मी माझ्यासमोर होतांना पाहिले.. हा बदल त्याने स्वतः स्वीकारला नाही असे मी म्हणेल. नियती ही एक अशी गोष्ट आहे की, तुम्हाला बदलायला भाग पाडते.. बदलवते.. त्याला पर्याय नसतो. कौटुंबिक, सामाजिक परिस्थितीच्या प्रवाहाने हे परिवर्तन घडविले. या प्रवाहात तो सामील होत गेला. जगण्याच्या लढाईत त्याला

समायोजन साधावे लागले. अध्येमध्ये त्याने काही सहारे शोधण्याचा प्रयत्न केला. प्रवाह बदलण्याचा प्रयत्न केला. पण प्रवाह इतका वेगवान होता की त्याच्या विरोधात पोहण्याची इच्छा असूनही त्याच्यात सामर्थ्य नव्हते. त्याने सन्मार्ग निवडण्याचा प्रयत्न केला. पण जीवनातील वेगाने त्याला सावरू दिले नाही.

या प्रवाहात काही अवैध आपल्या हातून होणार नाही याची त्याने काळजी घेतली. तो पुढे जात राहिला.. त्याच्या हृदयातली शेळी त्याने केव्हाच मारून टाकली.. पुरून टाकली.. डोळ्यातील निष्पाप कोकरू त्याने दूरवर फेकून दिले.. जगण्यासाठी कणखरपणाच हवा म्हणून दगडाचे हृदय आणि टाण्या वाघाची जरबी नजर त्याने आपली केली. त्याच्यातील या बदलामुळे त्याच्या आयुष्याचा रस्ता मोकळाच होत गेला ! मोकळाच होत गेला !!

★ ★ ★

१३. खटका !

काही लोक स्वभावाने सणकी असतात. एकदा का त्यांना राग आला आणि त्यांचा खटका पडला की ते कोणाचेही ऐकत नाहीत. डोक्यात सणक भरली की अशा व्यक्ती मनाला येईल ती कृती करून मोकळ्या होतात.

राजाराम त्यातलाच.. पहिलीपासून आम्ही दोघे एकाच वर्गात असायचो.. त्याचे वडील कष्टाळू शेतकरी. त्यांचे नाव लुकदेव पण सारे गाव त्यांना लुकाबाबा म्हणायचे. कोरडवाहू शेती पण चांगले उत्पन्न काढणारे लुकाबाबा.. पै-पै जोडून संसार उभारणारे.. एक बिडी दोन वेळा पिणारे.. मुलाने खूप शिकावे अशी त्यांची इच्छा.

राजारामला शाळेत टाकले. पहिलीतच नापास झाला होता. "गुरुजी काही करा पण त्याला शिकवा." असे लुकाबाबांनी गुरुजींना सांगितले. राजारामच्या उनाडक्या कमी होत नव्हत्या. आम्ही पहिलीत असतानाची एक घटना. शाळा मारुती मंदिरात भरायची. एके दिवशी वर्गात शिकवीत असताना शाळेत बागुल गुरुजी राजारामवर रागावले. गुरुजींचे रागावणे त्याला आवडले नाही. गुरुजींबद्दलचा राग खदखदू लागला. त्याच्या डोक्यात भरलेली सणक त्याला शांत बसू देत नव्हती. पण तो एकाएकी काही करेल याची कोणालाही कल्पना आली नव्हती.. त्याने दुपारी शाळेला बुट्टी मारली

मारुती मंदिराच्या दक्षिण बाजूने एक खिडकीसदृश भगदाडवजा झरोका होता. त्यापलीकडे खोल दरी होती. त्याला 'हागऱ्या दरा' म्हणत असत. आजही तेच नाव प्रचलित आहे. राजाराम लपतछपत दरीत गेला. शर्ट व पँटच्या खिशात दगड भरले. इकडे वर्गात गुरुजींनी शिकवण्यास सुरुवात केली. तिकडे राजारामने खिडकीतून गुरुजींच्या दिशेने दगड फेकायला सुरुवात केली. पहिले दोन-तीन दगड गुरुजींच्या डोक्यावरून थेट आम्हा मुलांमध्ये येऊन पडले. तशी आम्हा मुलांमध्ये घबराट निर्माण झाली. गुरुजी खिडकीला पाठमोरे असल्यामुळे त्यांना लक्षात आले नाही. 'कोणीतरी खिडकीतून दगड भिरकावतोय' असे मुले सांगू लागली.. तोच गुरुजींच्या डोक्याला एक आणि पाठीला एक असे दोन दगड पाठोपाठ बसले. सावध होऊन गुरुजींनी खिडकीबाहेर पाहिले. त्या क्षणी "राज्या..ssराज्या..ss" म्हणून गुरुजी ओरडले. काय घडतंय हे मुलांना समजायला वेळ लागला नाही.

"पकडा रे त्याला" असा गुरुजींचा आदेश सुटताच उत्तम अण्णाचा लाला. रामदेव आबाचा दादा, राजधर, रंगराव, अशोक अशी चांगली दणकट पोरे धावली. त्यांच्यामागे इतरही मुले धावली. पाहता पाहता वर्ग रिकामा झाला.. आपल्याला पकडायला मुले येतात म्हणून राजाराम बिथरला. लपतछपत गेलेल्या मुलांनी घेरल्यावर त्यांच्यावर दगड फेकीत हूल देऊन राजाराम सटकला. त्यानंतर पुढचा अर्धा तास राजाराम पुढे नि मुलांचा घोळका मागे असा पाठशिवणीचा खेळ चालू होता. पण राजाराम कान्होळी नदी.. आनंदामाय माथामार्गे शेतांमध्ये पसार झाला. त्या दिवशी रात्री राजाराम कोठे होता, ते त्याने नंतरही कधी सांगितले नाही.

असा हा राजाराम बिलकूल खटका होता. एकदा बिथरला की, तो काय करेल याची शाश्वती नसायची. त्याची नि लालाची खूप वेळा मारामारी व्हायची. ती सुरू झाली की जवळपास कोणी थांबत नसे. हातात आलेली काठी.. दगड.. वस्तू.. शेतीची अवजारे.. एवढेच नव्हे तर अंगणात असलेल्या खाटाही ते एकमेकांवर भिरकावत असत. या दोघांची मारामारी तासन् तास चाले. सापडेल ते मारत.. एकमेकांमागे पळत.. वार करीत व वार झेलत ते अक्षरशः अर्धमेले होत असत. त्यामुळे त्यांचे भांडण सोडविण्याची कोणी हिंमत करीत नसे. राजाराम आणि माझे भांडण कधी झाले नाही. पण त्याच्या तऱ्हेवाईक वागण्याने मी त्याचाशी अबोला धरत असे. मात्र पंधरा-वीस दिवसांनंतर तो स्वतःहून यायचा. मग आमचा अबोला दूर होत असे तो माझ्या सर्व अटी मान्य करीत असे.

राजारामचे असेच एकदा रंगरावशी भांडण झाले. भांडण कसले ते? तुफान मारामारी ! युद्धच म्हणावे असे! आम्ही दुसरीत होतो. जून-जुलैमधील प्रसंग. रंगराव, राजाराम, मी आणि इतरही काहीजण गुरे चारण्यासाठी रानात गेलो होतो. रानात इतरही मुले असायची. त्यात एकमेकांशी भांडणे, ही विशेष बाब नव्हती. पण राजारामचे भांडण म्हणजे विशेष असायचे. त्या दिवशी तो आणि रंगराव दोघांमध्ये खुन्नस लागली होती. राजाराम रेम्या डोक्याचा तर रंगराव राजकारणी डोक्याचा. तो राजारामला आडून पाडून बोलायचा. बोलताना राजारामच्या खालच्या मडक्याला दणका बसायचा. यामुळे मुले राजारामला फिदीफिदी हसायचे. राजारामला बोलून परतफेड जमत नव्हती. पण तो आतून चिडला होता.

दुपारच्या जेवणानंतर साधारण तसाभराने गुरे पाणी पिऊन विसावली होती. आम्ही झाडा-झाडांवरच आमोल्या.. पिठोच्या खात होतो. झाडावरच्या पिकलेल्या ताज्या पिठोच्या खायला मजा येत होती.. योगायोगाने की काय कुणास ठाऊक पण राजाराम व रंगराव दोघेही एकाच फांदीवरील पिठोच्या काढून खाऊ लागले. पिठोच्या काढता काढता रंगरावने ताणून धरलेली फांदी झपकन राजारामच्या दिशेने सोडली. अचानक सुटलेली काटेरी फांदी राजारामच्या तोंडावर रापकन बसली.. त्याच्या नाकातोंडात काटे गेले.. डोळ्यांनाही इजा झाली.. तो कळवळला.. मनात येईल त्या शिव्या त्याने रंगरावला दिल्या. रंगराव एवढ्या जहाल शिव्या ऐकून घेणारा नव्हताच. त्याच्या हातात गुरे वाळण्यासाठी कळक आणलेले होते. कळकाच्या एका टोकाला इळती होती. कळकासह इळती रंगरावने राजारामच्या कानशिलात मारली. राजाराम रक्तबंबाळ झाला. रक्ताने न्हाऊन मारोती दिसू लागला.. तो चिडला.. नेहमीप्रमाणे त्याचा खटका पडला.. तो त्वेषाने रंगराववर तुटून पडला.. त्याने रंगरावला खाली पाडले.. दोन्ही हातात दोन दगड घेऊन तो रंगरावच्या छातीवर बसला.. दोन्ही हातातील दगडांनी तो रंगरावच्या डोक्यात सापडेल तेथे घाव घालू लागला.. त्याला आवरणान्यांवरही त्याने दगड भिरकावले. पडलेला मार आणि झालेल्या जखमांनी रंगरावला ग्लानी आली.. तोही रक्ताने न्हाल्यासारखा दिसू लागला.. इळतीचा घाव खोलवर गेल्याने राजारामचा रक्तस्रावही थांबत नव्हता .. तोही थंड पडला.. आम्ही मुले घाबरलो.. धावतच जाऊन जवळच्या एका शेतातून बैलगाडी जुंपून आणली. दोघांना गाडीत घालून गावात नेले. दोघांना त्यांच्या त्यांच्या घरी नेऊन पोहोचविले.

राजाराम दहावीपर्यंत कसाबसा पोचला. दहावी नापास झाल्याने बापाने त्याला आयटीआयला टाकले. तो आयटीआय झाला. मोठ्या शहरात त्याला नोकरी मिळाली.. घरात पैसा आला.. सुबत्ता आली.. छानपैकी मुलगी पाहून वडिलांनी राजारामचे लग्न करून दिले. तोही आता आई-वडिलांना सुखाचे दिवस दाखवू लागला. एक कुटुंब भरभराटीला येऊ लागले. पण नियतीला हे पाहवले नाही.. पुढे त्याने नोकरी सोडली.. दुसरे लग्न केले. मुलेबाळे झाली.. तो शेतीत राबू लागला..मुळातच धाडशी स्वभाव आणि कष्टाळू वृत्ती असल्यामुळे तो शेतीत आपल्या कुटुंबापुरते कमवू लागला. पण अधूनमधून त्याचा सणकी स्वभाव उफाळून येत असे. असा हा राजाराम एक दिवस असाच अचानक रागाने घरातून निघून गेला. त्याचा खटका पडला की

तो लवकर सावरत नसे.. दोन-तीन दिवस गायब झाल्यानंतर अचानक त्याचा मृतदेह सापडला.. यावेळचा त्याचा खटका आम्हाला सगळ्यांनाच चटका लावून गेला होता !!

★★★

१४. देवीचे वारे निघाले !

काही माणसे सामान्यांपेक्षा वेगळी असतात. स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व इतरांच्या नजरेत भरून राहण्यासाठी ते सतत धडपडत असतात. काही करून आपण चर्चेत असावे, इतरांचा विषय व्हावे, अशी या लोकांची मनोधरणा असते. त्यासाठी ते सतत काहीतरी वेगळ्या लटपटी, खटपटी आणि किमया करण्याच्या धडपडीत असतात.

मोरूमाय असेच एक व्यक्तिमत्त्व. वयाची पन्नाशी उलटलेली. अशिक्षित अडाणी. नऊवारी साडी आणि जुन्या वळणाचे राहणीमान असलेली.. पती पस्तीशीत सोडून गेलेले.. पण पाच मुर्लींना जन्माला घालून.. मुलगा नाही ही खंत मोरूमायच्या ठायी सतत सलताना दिसायची.

मोरूमाय अशिक्षित असली तरी बोलायला वकील होती. बुद्धिने तल्लख होती. अनौपचारिक वाद-विवादात ती सुशिक्षित आणि भल्याभल्यांची भंबेरी उडवायची.. आपल्या वाक्-चातुर्याने सर्व मुर्लींची लग्ने तिने अनुरूप मुले पाहून लावून दिली होती. तिचा नातवंडे-पणतवंडांचा संसार वाढत होता.. तसा गावातही तिला एक मानणान्यांचा गट तयार झाला होता. अडाणी असला तरी मोरूमायने दिलेल्या सूचनांनुसार निमूटपणे काम करणारा हा गट होता. हा गट दिवसांगणिक वाढत होता.. असाच काही काळ गेला.. त्यानंतर पुढे मोरूमाय एक वलयांकित व्यक्तिमत्त्व भासू लागले.

एके दिवशी तिला देवीचा सात्क्षाकार झाला, असे मोरूमायने आपल्या अनुयायी मंडळींना सांगितले. “तुझ्या घरी माझे ठाणे वसवं...अन्यथा माझा कोप होईल” असे देवीने सांगितल्याचे मोरूमाय आणि तिची जवळची मंडळी गावात सांगू लागली. पुढे तिने स्वतःच्या राहत्या घरातच देवीचे ठाणे वसविले. तेथे पूजा-अर्चा-आरत्या झडू लागल्या. देवी आता मोरूमायच्या अंगात येऊ लागली. ठरावीक वार..किंवा विशिष्ट दिवशी घरी गर्दी जमू लागली.. मोरूमायच्या भक्तगणांची संख्या वाढू लागली.. गावातील सणासुदीला विशेष कार्यक्रमांची आखणी भक्तगणांकडून होऊ लागली.

दररोज संध्याकाळी देवीदर्शनासाठी गर्दी जमू लागली. मोरूमायची गल्ली आता अगदी दररोज माणसांनी भरून वाहू लागली. गावातील परंपरागत कार्यक्रमांना मागे टाकत मोरूमाय आणि देवीच्या कार्यक्रमांचा

प्रभाव वाढू लागला. तिचा गावात एक संप्रदायच तयार झाला.. या संप्रदायातील मंडळी अंधश्रद्धाळू असल्याने त्यांनी मोरूमाय आणि तिच्या अंगात येणारे देवीचे वारे, याविषयी निरनिराळ्या दंतकथा सांगण्यास जाहीरपणे सुरुवात केली.

अर्थातच ही बाब गावातील अनेकांना खटकत होती.. अवेळी अंगात येणे.. वारे संचारणे.. ते संचारल्यावर गावातील नियोजित कार्यक्रमांत उगीचच बाधा येणे.. अंगात वारे संचारल्यावर अनुयायांकडून नानाविध गोष्टींची मागणी करणे, या बाबी नित्याच्या झाल्या. गावातील सुजाण व समंजस लोकांना त्या अवघड वाटू लागल्या होत्या. असेच दिवस जात राहिले. मोरूमायबरोबरच आता तिच्या काही अनुयायांच्या अंगातही वारे येणे सुरू झाले.

एके रात्री गावात कीर्तन होते. कीर्तनकार बुवा बाहेरगावचे व नावाजलेले वारकरी संप्रदायातील गृहस्थ होते. रात्री नऊ वाजता कीर्तन सुरू झाले. कीर्तन पुढे चालले होते.. भाविक मंडळी ऐकण्यात गुंग होती. साधारण तासभर कालावधी उलटला असेल. प्रेक्षकांमध्ये बसलेली मोरूमाय अचानक उठली.. उठली तशी “आंच्छीsss आंच्छीsss आंच्छीsss” करीत कीर्तनकारासमोर जाऊन घुमू लागली. मोकळे केस आणि मोरूमायचे विशिष्ट लयीतले नर्तन पाहून कीर्तनकार बाबाही विचलित झाले..

“चांगले कीर्तन रंगात आले असताना मोरूमायचे मध्येच काय...?” दामू नाना नाराजीनं म्हणाला. इतरांनीही त्याची री ओढल्याची एक लहर उमटून गेली. पण मोरूमायची अनुयायी राधाबाई ताडकन उभी राहिली,

“देवी अंगात आली मोरूमायच्या..कोणी गडबड करू नका... देवीचे म्हणणे ऐकून घ्या अगोदर... ! ” तशी मोरूमाय आपल्या नर्तनाचा वेग वाढवत आणि मोकळ्या केसांना अधिक वेगाने झटके देत म्हणाली,

“देवीचा कोप झालाय sss ती अंगात आलीय ss तिचं वारं सोपं नाहीsss तिचा मान राखाsss तिची चेष्टा करायची नाही...!! आंच्छीsss आंच्छीsss आंच्छीsss नाहीतर... ती कोणाला धरीन त्याचा नेम नाहीsss म्हणून मी सांगते ते एकाsss ! नाहीतर देवी एकेकाला धरीन...! मंग तुमचे सर्वांचेच काही खरे नाही !!” तशा तिघी-चौघी बायका उठल्या. त्यांनी मोरूमायला साष्टांग दंडवत घातले. मोरूमायमधील देवी काहीशी हर्ष पावली. म्हणाली, “भक्तांचे कल्याण होईल...!”

तितक्यात देवळातल्या उजव्या कोपऱ्यात काहीशी कुजबूज झाली.. नि तेथून नंदाबुवा उठला. नंदा तसा गरीब.. मध्यमवयीन गृहस्थ.. वारकरी संप्रदायात मनाने रमलेला असा.. रंगाने चांगलाच सावळा ! त्यामुळे त्याच्या कपाळावरील पांढरा व शेंदरी गंध चांगलाच उठून दिसायचा.. नंदाबुवा दिसायला भोळा-भाबडा.. पण तसा बेरकी नि काहीसा चिकोरा स्वभावाचा होता. चार-दोघींनी दंडवत घातल्यावर मोरूमायची स्वारी खुशीत असतानाच उजवीकडील कोपऱ्यातील चमूने नंदाला बळजबरी उठवले.. नि मोरूमायच्या दिशेने जवळपास ढकललेच ! आपला तोल कसाबसा सावरत नंदाबुवा मोरूमायच्या पुढ्यात हजर झाला तो हात जोडूनच ! अचानक समोर आलेल्या नंदाला पाहून मोरूमाय गरजली,

“हे नंदाsss काय चालले तुझे..? बोल पटकन्ss...देवी कोपली तर नाहक मरशील..!” नंदा हात जोडत अदबीने म्हणाला, “देवीमाता मला तुम्हाला काही सांगायचे आहे...” “तू मला काय सांगणार आहेस..? एवढा मोठा झाला आहेस काय.. ? देवीने आज्ञा करायची... नि भक्तांनी ती पाळायची असते.. हे ठाऊक नाही काय तुला ..?”

त्याच वेळी उजवीकडच्या कोपऱ्यातील टोळक्याने एकच गलका केला. त्यांच्यातील बाळू उभा राहत म्हणाला, “देवी मा.. भक्ताचे म्हणणे तर ऐकून घ्या..!” इतरांनी बाळूला सपोर्ट केला. गावातील इतर जाणकार मंडळींनीही नंदा आणि बाळूच्या समर्थनार्थ माना हलवल्या. नंदा हात जोडून उभा होताच.. तशी मोरूमाय म्हणाली, “ये नंदा..ss बोल लवकर... मला वेळ नाही... बोल लवकर ss देवी कोपली तर तुला महागात पडेल..!” तसा नंदाबुवा धिटार्ईने म्हणाला, “देवीमां मला जे सांगायचे ते मी तुझ्या कानात सांगणार आहे.”

यावर सगळीकडे कुजबूज सुरू झाली कारण नंदाची ही मागणी अगदीच अनपेक्षित होती. यावर उजवीकडील टोळक्यातून मात्र सावध प्रतिक्रिया दिसत होती. तशात मोरूमायने नंदावर एक जळजळीत कटाक्ष टाकला, नि म्हणाली, “नंदा तुझे आज काही खरे नाही.. काय बोलायचे ते बोल... नाहीतर चालता हो इथून... देवीला एवढा वेळ नाही वत्सा..ss !”

तसा नंदा पुन्हा म्हणाला, “ मोरूमाय मी जे सांगेल, ते तुझ्या भल्याचेच सांगणार आहे.. पण ते जाहीरपणे नाही.. तर केवळ तुलाच आणि तुझ्या कानातच सांगेल.. !”

“माझ्या भल्याची चिंता करणारा तू कोण..?” असे मोरूमाय म्हणत असतानाच उजवीकडील कोपऱ्यातील राजू उभा राहिला, “देवीमा..तुम्ही नंदाचे म्हणणे ऐकावे अशी आमची विनंती आहे..” त्याच्या समर्थनार्थ उजवीकडील कोपऱ्यातून मोठा गलका झाला. तसा वेळ वाया जाऊ नये म्हणून काही शहाण्या नि पोक्त मंडळींनीही मोरूमायला ऐकून घेण्याबाबत आर्जव केली. नंदा मोरूमायसमोर हात जोडून उभाच होता. नंदा तसा सर्वांत मिळून मिसळून राहणारा होता. त्याचे कोणाशीही मतभेद नव्हते. यामुळे त्याच्या समर्थनार्थ जवळपास सर्वच मंडळी मोरूमायला विनवू लागली.. मोरूमायनी परिस्थिती ओळखली.. आपल्या अंगात संचारलेल्या वाऱ्याला वेग देत ती ओरडली,

“चल, बोल लवकर..sss” तसा नंदा थोडा पुढे सरकला.. प्रेक्षागारात कमालीची उत्सुकता नि अस्वस्थता पसरत गेली.. नंदा आनखीन मोरूमायकडे सरकला.. मोरूमायने कान जरा त्याच्या दिशेने नेला.. एक हात तोंडाला आडवा लावत मोरूमायच्या अगदी कानाला भिडत नंदा केवळ तीन शब्द बोलला... संपूर्ण प्रेक्षागारात कोणासही ऐकू जाणार नाही, याची नंदाने पुरेपूर काळजी घेतली. तीन शब्द मोरूमायपर्यंत नेमके पोचले..

त्यांचा अर्थ कळला... तशी मोरूमाय भयंकर संतापली... तिच्या डोळ्यात अंगार दिसू लागला... नाकपुड्या विस्फारल्या गेल्या... कानाच्या पाळ्या लाल झाल्या... काही क्षणांपर्यंत तिच्यात संचारलेल्या देवीचे वारे कोठल्या कोठे पळाले... संतापाने अंग थरथरत असतानाच तिने खाडकनsss नंदाच्या कानफटीत वाजवली...

शांततेत घुमलेल्या आवाजाने सारे प्रेक्षक आवक झाले.. काय होतयं कोणालाच कळेनासे झाले.. काही क्षणातील घडामोडींनी वातावरण पार बदलून गेले.. आपलं कानफटं चोळीत नंदा उजव्या कोपऱ्यातील आपल्या जोडीदारांकडे पाहात निघाला.. त्यातील तिघा-चौघांनी पुढे येत त्याला सावरले.. त्यांनी त्याची पाठ थोपटली.. पुरोगामी विचाराच्या काही तरुणांच्या प्लॅनचा नंदाने यशस्वी शेवट केला होता.. तिकडे मोरूमाय विजेच्या चपळाईने

तणफणत निघाली.. कोणाशीही न बोलता थेट घरी निघून गेली.. त्यानंतर अनेक दिवस मोरूमाय घराबाहेरही पडली नाही.. नंदाबुवाने मोरूमायच्या कानात काय सांगितले असावे... याची चर्चा गावात पुढे अनेक दिवस चालली... नंदाबुवाने कानफटीत खाल्ली.. पण त्यानंतर मोरूमायच्या अंगातील देवी आणि देवीचे वारे निघाले ते कायमचेच !!

★ ★ ★

१५. फसलेली शिकवणी...

काही माणसे अतिशय साथी असतात. त्यांच्या मनात आणि एकूणच व्यक्तिमत्त्वात गुंता आणि गाठी नसतात. त्यांची भौतिक प्रगती भलेही होत नसेल. पण मनाने ही माणसे सदैव श्रीमंत असतात. ही माणसे अगदीच सरळसोट असल्याने दैनंदिन जीवनातील काही साथे प्रश्नही त्यांना सोडविता येत नाहीत.

आमचा मित्र खंडू असाच. अगदी साधा, सरळ. इतरांप्रमाणे शेतकरी कुटूंबातला. वडील महादुबाबा कष्टाळू शेतकरी. त्यांची बेताची शेती. ते माळकरी आणि वारकरीही.. आयुष्यभर कष्ट उपसणाऱ्या आणि माणुसकी जपणाऱ्या महादुबाबाला व्यवहारी जगातील छक्के-पंजे माहीत नव्हते.

खंडू अशाच संस्कारात वाढलेला. वडिलांच्या वळणावर गेलेला. वडिलांप्रमाणे शेतातील कामांमध्ये तो तरबेज होता. मात्र शाळेत मागासलेला होता. लेखन वाचनात खंडूची गाडी म्हणजे ढकलगाडीच होती.. शाळेतल्या प्रत्येक वर्गात किमान दोन-दोन वर्षे खंडूचा मुक्काम असायचा. पाचवीत त्याची गाडी चांगलीच रुतली. सतत तिसऱ्यांदा नापास झाला.. म्हणून त्याला पाचवीतच शाळेला रामराम ठोकावा लागला.

महादूबाबाला बरेच झाले.. शेतीच्या कामासोबत गुरेढोरे सोडणे, चारणे, पाजणे, सांभाळणे अशी कामे खंडू आवडीने आणि लिलया हाताळायचा. शाळा सोडल्याने आता खंडू शेतीही करू लागला. मग योग्य वेळी त्याच्या लग्नाचा बेत आखण्यात आला. एक बऱ्यापैकी मुलगी पाहून फारसा गाजावाजा न करता महादूबाबाने खंडूचे दोनाचे चार हात केले. आणि ते एका जबाबदारीतून मोकळे झाले.

मुळात सरळ स्वभावाचा खंडू काहीसा बुजराही होता त्याला आयुष्यासाठी जोडीदारीण मिळालेली मुलगीही शाळेची पायरी चढलेली नव्हती. एरवी मित्रमंडळीत छानपैकी मिसळणारा खंडू लग्नानंतर काहीसा मौन धारण केलेला दिसायचा. गावात रात्रीची जेवणे लवकर व्हायची. जेवणानंतर सारख्या- वारक्यांनी एकत्र जमणे.. गप्पा मारणे.. खेळणे.. हंगामात शेतात आणि नदीकाठी हुरडे भाजण्यासाठी जाणे या सगळ्यांसाठीच सामान्य गोष्टी

होत्या.. अशा मित्रमंडळीच्या नित्यक्रमात खंडू मोठ्या हौसेने आणि उत्साहाने सहभागी असायचा. दहा-बारा जणांच्या मित्रांच्या चमूतील एक-दोघांची नुकतीच लग्ने झालेली होती. काहीजण एक-दोन पोंरांचे बाप झालेले होते. काही जण बिनालग्नाचेही होते.

खंडूचे लग्न होऊन दोन-तीन महिने झालेले होते. पण अलीकडे सवंगड्यांमध्ये तो नेहमीसारखा नॉर्मल नसे. काहीतरी चिंता त्याला ग्रासलेली असायची. नव्याने लग्ने झालेल्या उमेदवाराची चमूत वारंवार विकेट घेतली जात असे. तशी खंडूचीही गंमत केली जाई. तो दुर्लक्ष करित असे. परंतु त्याची प्रतिक्रिया पुढे हळूहळू मित्रांमध्ये काळजीचा विषय झाला. एके दिवशी संभा मास्तरच्या पक्याने चमूत पुडी सोडली की, “खंडूचे लग्न झाले खरे.. पण त्याचा नि बायकोचा टाळा बसत नाही..” ही बातमी हा.. हा.. म्हणता सर्व मित्रांपर्यंत पोचली.

दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी जेवणानंतर सर्वजण पाराजवळील विठ्ठल मंदिराजवळ जमले होते. दररोज एकत्र जमणाऱ्या मित्रांमध्ये जयादू काहीसा समजदार आणि परिपक्व होता. सर्वजण चर्चेत आहेत असे पाहून जयादूने खंडूला बाजूला नेले. खंडूची समस्या त्याने समजून घेतली. घर खटल्याचे असल्याने खंडू आणि त्याच्या पत्नीला एकत्र यायला वेळ आणि संधी मिळत नव्हती. ही खंडूची समस्या होती. संध्याकाळचे जेवण करून खंडू घराबाहेर पडायचा.. मित्रांत बसायचा.. घरी झोपण्यासाठी उशिरा पोचायचा.. उन्हाळ्याचे दिवस असल्याने घरातील काहीजण घराच्या ओसरीत आणि काहीजण अंगणात झोपलेले असायचे.. अर्थातच खंडूची बायकोही घरातील इतर बायकांसोबत झोपलेली असायची.. रात्रीचा अंधार असल्यामुळे ती नेमकी कोठे झोपली हे त्याला कळेनासे होई.. तेव्हा तो अस्वस्थ होत असे.

अनेक दिवस सातत्याने असेच चालू राहिल्याने त्याच्या दैनंदिन वागण्यावर आता परिणाम होऊ लागला होता. संध्याकाळी मित्रांत गप्पा मारतानाही तो पूर्वीचा खंडू दिसत नसे. मध्येच कोठेतरी हरवल्यासारखा भासायचा. त्याचे वागणे आता साऱ्यांनाच लक्षात आले होते. त्याची समस्या सर्वांना जाणवत होती.. त्यावर मार्ग काढण्याचा सर्वांनी निश्चय केला.. त्याला मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी जयादूवर सोपविण्यात आली. जयादूने त्याला काही कानगोष्टी दिल्या.

खंडू दिवसभर कामानिमित्त बाहेर असे. तो संध्याकाळी घरात असताना त्याची बायको सतत कामात असायची. घरातील सर्व तसे जुन्या विचारांचे असल्याने घरातील जुनी जोडपीही आपापल्या मर्यादेतच राहून आपल्या जोडीदाराशी संवाद करीत असत. फारच मोकळेपणाने आपल्या जोडीदाराशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न कोणी करीत नसे. तसा कोणी केला तर इतरांच्या नजरेतून ते सुटत नसे. अशा वातावरणात मुळातच बुजऱ्या स्वभावाचा खंडू आणि अबोल बायको असल्याने त्या दोघांचा साधा संवादही दुरापास्त होई. त्यात तो रात्री मित्रमंडळींमधून घरी गेल्यावर घरातील सर्व सदस्यांसारखी बायकोही सामसूम आणि डाराडूर झोपलेली असे. तिला उठवावे कसे, हा खंडूपुढील यक्षप्रश्न होता. त्यावर जयादूने सांगितले,

“ हे बघ खंडू.. तू उशिरा घरी जाशील, तेव्हा आधी घराचे दार उघड.. घरात जाऊन पाण्याचा पेला-तांब्या काहीतरी भरून घे.. आणि गुळणी करण्याच्या निमित्ताने चूळ भरून बाहेर ये.. बायकोचा शोध घे.. झोपलेल्या बायकोच्या तोंडावर तोंडातील पाण्याची चूळ फेक.. म्हणजे ती जागी होईन ..!”

“पण ती घाबरून ओरडली तर ..?” खंडूने मनातील भीती प्रकट केली. पण जयादूने त्याला धीर दिला. शांतपणे न घाबरता पुढे जाण्याच्या सल्ला दिला. कसाबसा खंडू तयार झाला. त्या दिवशी तो बराच उशिरापर्यंत जयादूसोबत होता. त्यानंतर त्याला सर्वातफे धीराचा सल्ला देऊन घरी पाठविण्यात आले.

साधारण अर्धा तास गेला. इकडे मित्रमंडळी त्याला मनोमन शुभेच्छा देत थांबलेली होती. खंडूचे घर पारापासून तसे जवळच होते. रात्री आता उशीर झाला.. म्हणून सर्वजण निघण्याच्या तयारीत असताना अचानक खंडू धावतच आला. धापा टाकत मित्रांसमोर उभा राहिला. तो पुरता कावरा बावरा झाला होता. निराश झाला होता. मित्रांना आपली कथा कशी सांगावी.. हा प्रश्न त्याच्यासमोर उभा होता.

झाले असे होते.. जयादूने प्रशिक्षण दिल्यावर खंडू घरी गेला.. सर्वत्र अंधार होता.. घरातील समस्त मंडळी सामसूम झोपली होती. मित्रांनी सांगितल्याप्रमाणे अंधारातून वाट काढीत खंडू दाराजवळ पोचला.. दाराची कडी उघडत असतानाच बायको नेमकी कोठे झोपली, याचा त्याने अंदाज घेतला.. तो घरात गेला.. इच्छा नसतानाही पाणी प्याला.. त्यानंतर हातात पाण्याचा तांब्या घेऊन तो चूळ भरीत दरवाजातून ओसरीत आला.. अंधार किरर होता..

त्याला बायकोला उठवायचे होते. त्यासाठी तोंडात पाण्याची तुंबळ चूळ भरलेली होती.. तो हळूच ओसरीतील पूर्वेकडच्या कोपऱ्याकडे सरकला आणि नेम धरीत तोंडातील पाण्याची गुळणी जोरात फेकली.. तसा,

“तुनीss आयना बेरडsss कोण खंड्या..कारेsss.. तुन्हा काय डोळा फुटी गयात कारे..?” महादू बाबाचा घनगंभीर आवाज ओसरीत.. गल्लीत.. आणि परिसरात... घुमला..

व्हायला नको ते झाले होते.. बायकोला उठविण्याच्या नादात खंडूने बापाच्याच तोंडावर पाण्याची गुळणी मारली होती.. महादूबाबा बडबडत होता.. खंडू पुरता ओशाळला होता.. घरातील इतर मंडळी आणि बायकोची प्रतिक्रिया उमटण्याच्या आधी तो तेथून सटकला.. आणि मित्रांच्या आश्रयाला आला.. काय झाले म्हणून विचारणाऱ्या मित्रांना त्याला काही सांगता येत नव्हते.. तो केवळ धापा टाकत होता. मित्राला मदत करण्याचा जयादूसह सर्वांचा बेत तडीस गेला नव्हता. खंडूला मित्रांनी दिलेली शिकवणी पूर्णतः फसली होती !

★★★

१६ . देवमाणसं !

१९८२ सालातील प्रसंग. मला जिल्हा परिषदेचं पत्र आलं. नांदगावच्या अध्यापक महाविद्यालयात प्रवेश घेण्याबाबतचे ते पत्र होते. मी माझ्या गावात शिवणकाम व्यवसायात स्थिर होऊ पाहात होतो. नुकताच व्यवसाय सुरू केला होता. शिवणकामाचे शिक्षण आणि अनुभव तसा कच्चा-पक्काच होता. पण लोकांचा विश्वास होता. त्यामुळे आई आणि माझ्यापुरते मिळायचे.

पत्र पाहिले. प्रवेशासाठी दोन दिवसांची मुदत होती. जुलै महिना सुरू झालेला होता. पावसाळ्याचे दिवस म्हणजे शिवणकामासाठी स्लॅक सीझन होता. लग्नसराई आणि सण-समारंभ नुकतेच आटोपलेले होते. गावातल्या लोकांचे पैसे त्यात खर्च झालेले होते. जे शेतकरी बऱ्या स्थितीत होते, त्यांनी बी-बियाण्यांसाठी चार पैसे हाताशी राखून ठेवलेले होते. पावसाळ्याच्या तोंडावर साऱ्यांच्याच नजरा आकाशाकडे लागलेल्या असायच्या. आकाशात ढग येतील.. पाऊस पडेल .. पेरणी होईल.. दिवाळीपर्यंत पिके हाताशी येतील.. त्यानंतर नव्या कपड्यांचा विचार होत असायचा. यामुळे जून ते सप्टेंबर शेतकरी शेतात मग्न असायचे. याचा परिणाम शिवणकामावरही व्हायचा.

हातात अर्जट जॉब नसल्यामुळे मी पत्र घेऊन नांदगावला जाऊन यायचे ठरविले. दहावीला बरे गुण असल्यामुळे प्रवेश कोठेही सहज मिळायचा. पण पैशाची मारामार असल्यामुळे प्रवेश घेणे शक्य होत नसे. दहावीनंतर दोन-अडीच वर्षे अशीच निघून गेली होती. दरम्यान शिवणकाम शिकलो होतो. शिवणकाम करता करता डी.एड.चे प्रशिक्षण घेता येईल, या आशेने नांदगावला गेलो.

ट्रेनिंग कॉलेजात पोचलो तेव्हा दुपारचे तीन वाजले होते. कार्यालय मात्र उघडे होते. चौकशीअंती डी.एड.चे वर्ग सकाळी भरतात असे समजले. मी मनातून आनंदलो. सकाळी डी.एड. आणि दुपारी शिवणकाम असा हिशेब मी मनोमन केला. मी कार्यालयाच्या दारात जाऊन डोकावलो.

“आत येऊ सर..?” मी

“अरे..ये ss ना..!” समोरून येणारा स्वर आपुलकीचा होता. आत गेल्यावर मी पत्र दाखवले. “अरे.. ! आज तर शेवटची मुदत आहे.. आजच्या

आज प्रवेश घ्यायला हवा.. नाहीतर तुझा चान्स जाईल..!" त्यांच्या सांगण्यात कळकळ होती.. माणुसकीचा ओलावा होता..

"सर.. पण मी शुल्क वगैरे काही आणले नाही..!" मी म्हणालो.

"पण मग आता कसं करणार..? आज अखेरची मुदत आहे.. अन जिल्हा परिषदेला आम्हाला आज अखेरची स्थिती कळवायची आहे..!" अगदी समजावणीच्या आणि मृदू स्वरात रहाणे भाऊसाहेब म्हणाले. रहाणे भाऊसाहेबांसारखा कनवाळू आणि सरळ स्वभावाचा कार्यालयीन क्लार्क मी आजवर दुसरा पाहिला नाही. त्यांचे सहकारी आबा जाधव माझ्याशी जणू तेथे देवरूपातच बसले होते. ते मला जवळ बोलवत म्हणाले,

"हे बघ..आज शुक्रवार आहे.. तुझी आर्थिक अडचण असेल तर तू आता वेळ न दवडता कामाला लाग.. आणि सोमवारी कोणतेही निमित्त न सांगता प्रवेश घ्यायला ये..!"

माझी अडचण आणखी पुढची होती.. मी म्हणालो, "सर मला शिकता शिकता येथे काही काम करता येईल का..? मला शिवणकाम येतं.."

मी नाहक गळी पडतो, म्हणून एखाद्याने फटकारले असते. कारण मी सवलतीवर सवलती मागत होतो. पण जाधव भाऊसाहेबांच्या नजरेत मला माझ्याबद्दलची कणव दिसली. ते म्हणाले, "हे पाहा, तू प्रथम प्रवेश घे.. एकदा चान्स गोला तर पश्चातापाची पाळी येईल.. प्रवेश घे आणि सोमवारी मला भेट..!"

मला एकूण दोनशे सत्तर रुपये प्रवेशासाठी हवे होते. आई, अर्जुन आप्पा, पका अण्णा, महादू बापू यांच्या मदतीने ते मोठ्या शिताफीने जमवले. सोमवारी नांदगावला प्रवेश घेतला. आबा जाधवांना भेटलो. त्यांनी मला वसतिगृहात राहण्यास सुचविले. तेथेच जेवण घेण्याचीही सूचना त्यांनी केली.

होस्टेल निःशुल्क होते. "मेसचे बिल महिनाअखेरीस पाहू..!" असे जाधव सरांनी सांगितले. रेक्टर तेच असल्यामुळे लगेचच तगादा लावणार नाहीत, अशी आशा निर्माण झाली. निवास आणि खाण्याची तात्पुरती का होईना व्यवस्था झाली. पुढील दोन वर्षांत अनेक वादळे आणि समस्यांना तोंड देत माझी डी.एड्.ची यशस्वी नौका अखेर किनाऱ्याला लागली. पण त्यासाठी माझ्या आयुष्याच्या महत्त्वपूर्ण वळणावर रहाणे भाऊसाहेब आणि आबा जाधव यांसारखी देवमाणसं भेटणं हा माझ्यासाठी अपूर्वयोग होता !

★★★

१७. अजीर्ण डोस

गेल्या आठवड्यात एका विद्यापीठात गेलो होतो. पीएच.डी.च्या तोंडी परीक्षेचं निमित्त होतं. मी बहिःस्थ परीक्षक असल्यानं माझी उपस्थिती अनिवार्य होती. किंबहुना मी गेल्याशिवाय मुलाखत घेतली जाणार नव्हती. तोंडी परीक्षेच्या नियोजित वेळेपूर्वी मी तासभर अगोदर पोचलो होतो. अंतर्गत परीक्षक म्हणजे उमेदवाराचे मार्गदर्शक विद्यार्थ्यांसह उपस्थित होते. डॉ. हजरनीस त्यांचं नाव. लग्नसमारंभात येणाऱ्या व्हीआयपी पाहुण्याचं मुलीकडच्यांकडून जसं सौजन्यपूर्ण स्वागत होतं तसं माझं स्वागत त्यांच्याकडून झालं. पीएच.डी.साठी तोंडी परीक्षा देणारा उमेदवार तसा तयारीचा होता. त्यानं केलेलं कामही ठिकठाक होते. आयुष्यातील अतिशय महत्त्वाच्या टप्प्यावर शिक्षणातील उच्चतम पदवी मिळवताना काहीसे दडपण त्यांच्या वागण्या-बोलण्यात दिसत होते.

प्रारंभिक औपचारिक चर्चेनंतर मार्गदर्शक हजरनीस म्हणाले, "सर, वेळ आहे तर मग आपण एक महत्त्वाचे काम करून घेऊ.. टीए.डीए.चे फॉर्म भरून घेऊ..” मी होकार देत त्यांच्या मागे निघालो. संबंधित अधिकाऱ्याच्या दालनात पोहोचलो. पीएच.डी. सेक्शनच्या दारावर सदानंद गोडबोले, सहायक कुलसचिव अशी पाटी झळकत होती. श्री. गोडबोलेंच्या समोर दोन खुर्च्या होत्या. त्यांवर आमच्या अगोदर कोणीतरी बसलेले होते. त्यामुळे आम्ही बाजूला उभे राहिलो. डॉ. हजरनीस त्या अधिकाऱ्यास नमस्कार करण्यासाठी संधी शोधत होते. पण गोडबोले चर्चेत मग्न होते. डझनभर पीएच.डी.चे विद्यार्थी आणि पस्तीस वर्षे एम.ए ला शिकविणाऱ्या मार्गदर्शकांचा नमस्कार तोंडातून ओसंडू पाहात होता. पण अधिकारी काही त्यांच्याकडे दृष्टी वळवेना.

असा बराच वेळ गेला. दरम्यान पीएच.डी.ची तोंडी परीक्षा देणाऱ्या उमेदवाराने दोन प्लॅस्टिकच्या खुर्च्या आणून आम्हास बसायला दिल्या. आम्ही बसलो. श्री. गोडबोलेंना करावयाचे आमचे नमस्कार हवेतच विरले. विद्यापीठातील अधिकारी-कर्मचाऱ्यांत काहीतरी वाद चालू होता. मासिक भीशीत मागील महिन्यात काही लोकांनी हप्ते जमा केले नव्हते. त्याचा काथ्याकूट चालू होता. दरम्यान पीएच.डी. तोंडी परीक्षेसाठी नियुक्त करण्यात आलेले अध्यक्ष श्री. विश्वास नेर्लेकर तेथे पोचले. मार्गदर्शकांनी आपली खुर्ची त्यांना देऊ केली. अध्यक्षांनी

नम्रपणे नाकारली. बिचारा विद्यार्थी पुन्हा धावला. पुन्हा एक प्लॅस्टिकची खुर्ची आणली. अध्यक्ष बसले. अधिकारी आणि त्याच्यासमवेत बसलेल्या लोकांची चर्चा अखंड चालूच होती. दरम्यान तोंडी परीक्षेची वेळ होत आली होती. ती कोठे होणार येथपासून तर त्यासाठी आवश्यक सर्व तयारी बिचारा उमेदवार धावून करीत होता.

“तोंडी परीक्षा सुरू होतेय..” असा निरोप त्याने आणला. तसे मी, हजरनीस आणि नेर्लेकर परीक्षागृहाकडे निघालो. आम्ही आपापल्या जागेवर जाऊन बसलो. फारशी गर्दी नव्हतीच. तोंडी परीक्षा सुरू होणार, तितक्यात एक शिपाई टीए.डीए.चे फॉर्म घेऊन आला. “सर्वात महत्त्वाचे काम आधी करा..! मग तुमचे काम तुम्ही सुरू करा..!” अशी हुकूमवजा सूचना त्याने आम्हाला केली. आम्ही फॉर्म भरले आणि तोंडी परीक्षेकडे वळलो.

प्रथम विद्यार्थ्यांचे सादरीकरण झाले. सादरीकरण चांगले झाले. बहिःस्थ परीक्षक म्हणून मी उमेदवाराची झाडाझडती घेतली. अध्यक्षांनी मात्र त्याला चांगलेच अडचणीत आणले.. अध्यक्षांकडून आपल्या विद्यार्थ्यांची उचल-टाक होताना पाहून मार्गदर्शक चांगलेच कासावीस झाले. मार्गदर्शक आणि अध्यक्ष यांमध्ये पूर्वाश्रमीचे काही हिशेब असतील की काय, याची मला शंका आली.. किंबहुना ते तसे आहेत असेच दिसू लागले. दोघांच्या हिशेबात विद्यार्थ्यांचे नुकसान होते काय, अशी शंका मला आली. दोघांच्या भांडणात तिसऱ्याचा लाभ ही म्हण ऐकली होती. पण दोघांच्या भांडणात तिसऱ्याचा बळी जाईल, असे वातावरण निर्माण झाले होते.. शिक्षणासारख्या पवित्र क्षेत्रात आणि पीएच.डी.सारख्या उच्च पदवीसाठी हा खेळ विद्यार्थ्यांसाठी जीवघेणा वाटत होता.

मी परिस्थितीचे गांभीर्य ओळखले. अध्यक्ष व मार्गदर्शक अशा दोघांची समजूत घातली. आपले मतभेद असू शकतात. आपण ते बाहेर मिटवू.. विद्यार्थ्यांने केलेल्या चांगल्या अभ्यासाचे यथायोग्य आणि वास्तव कौतुक करून मी त्याला विद्यापीठाने पीएच.डी. पदवी दिल्याचे जाहीर केले. दरम्यान विद्यार्थी पुरता गोंधळला होता. माझ्या समारोपाने तो एकदम अवाक् झाला. हातातोंडाशी आलेला घास हिरावला जातो की काय ..? पाच सहा वर्षे केलेले कष्ट वाया जातात किंवा काय..? या भीतीने त्याचा काळवंडलेला चेहरा क्षणार्धात प्रसन्न झाला. वीज चमकावी तसा तो उठला नि माझे पाय धरू लागला. मी बाजूला झालो. त्याला त्याच्या मार्गदर्शकाचे नि अध्यक्षांचे आशीर्वाद घ्यायला सांगितले. त्याने ऐकले.. एका तणावपूर्ण प्रसंगाची गोड सांगता झाली.

यानंतर पुन्हा पीएच.डी. सेक्शनमधील सहायक कुलसचिव साहेबांच्या कॅबिनकडे आमची वरात निघाली. आता तेथे फारशी गर्दी नव्हती. आपल्या दोन तीन सहायकांना घेऊन ते संगणकावर काहीतरी टाईप करण्यात मग्न होते. आम्हाला पाहून त्यांनी यावेळी हसतमुखाने बसावयास सांगितले. मला बरे वाटले. या गोडबोले साहेबांचे काम कसे परफेक्ट असते याबद्दल हजरनीस सांगू लागले.

“प्रशासनातील माणूस हसतमुख असावा तर गोडबोलेंसारखा..!” जणू सकाळची सलामी हजरनीसांनी अनुभवली नव्हती.

“त्यांना सुविचार जमा करण्याचा चांगला छंद आहे..” हजरनीसांनी आणखी एक स्तुतीसुमन उधळले. त्याने गोडबोले चांगलेच खुलले.

“अहो.. खरं आहे, आताही तेच काम चालू आहे..” शेजारच्या सहकाऱ्याकडे अंगुली निर्देश करून गोडबोले म्हणाले. सुविचार जमा करणे हा पीएच.डी. सेक्शनचा पूर्णवेळ कार्यक्रम चालू असल्याचे चित्र मला तेव्हा तरी दिसले.. सकाळी भीशी आणि आता दुपारी सुविचार संग्रहाचा सार्वजनिक कार्यक्रम पाहून तिथल्या कार्यालयीन शिस्तीचे फाटलेपण मला जाणवले.. हजरनीसांनी केलेल्या स्तुतीने अधिकारीसाहेब चांगलेच रंगात आले. आपल्याला हा छंद कसा जडला.. नि आता आपण त्यामध्ये किती पुढे गेलो आहोत, याचे स्वयंस्तुतीपर प्रवचन त्यांनी सुरू केले. ते स्वतः कोणकोणत्या संतांचे आणि सद्-गृहस्थांचे भक्त आहेत.. येथपासून तर थोरांचे विचार जगणे कसे सुकर करतात, याचा पाढा ते वाचू लागले. मी एका विद्यापीठाच्या संशोधनाशी संबंधित कार्यालयात आहे की एखाद्या मठ-मंदिरात याचा संभ्रम माझ्या मनात निर्माण झाला.

बरं, ह्या अधिकारी सद्-गृहस्थांची कॅबिनही मोठी मजेशीर होती.. त्यांच्या पाठीमागची भीत विविध संत-विचारवंतांच्या सद्-वचनांनी व्यापली होती. त्यातील एकेक सुविचार घेऊन ते आचरणात कसे आणावे, याचे मार्गदर्शन ते आम्हाला करू लागले. कार्यालयीन कामातही आपण कसे तत्पर आणि सहकार्यशील आहोत, ते भारावून सांगत होते.

दरम्यान तीन वाजून गेले होते. पोटात भूक मावत नव्हती. मी आणि मार्गदर्शक हजरनीस याच पीएच.डी. सेक्शनचे निमंत्रित पाहुणे होतो. गोडबोलेंच्या निमंत्रणावरून आम्ही विद्यापीठात आलो होतो. अत्यंत तत्पर आणि सहकार्यशील वृत्तीच्या या महोदयांनी साधे पाणीही पुरविण्याची तसदी घेतलेली नव्हती. तरीही पाठीमागील भिंतीवर लावलेल्या सुविचारांचे डोस ते आम्हाला बळजबरीने पाजीत होते.. भुकेल्या पोटी ते आम्हाला पचत नव्हते. माझी निरोप घेण्याची इच्छा होती.

मात्र अद्याप टी.ए.डी.ए.ही आलेले नव्हते. गोडबोलेंच्या सुविचार संग्रहाच्या धबधब्यात व्यत्यय आणत मी म्हणलो,

“साहेब, बील आले असते तर बरे झाले असते..”

“येईल होऽऽ घाई काय करता..? प्रोसेसिंग चालू असेल.. काही गोष्टींना वेळ लागतोच.. येईल येईल.. घाबरू नका..”

असे म्हणत त्यांनी आपले काम कसे प्रॉम्प्ट आहे, यासंबंधी आत्मस्तुतीपर कवितेचे दुसरे कडवे सुरू केले. सकाळपासून या माणसाला मी पाहात होतो. तीन वाजेपर्यंत कोणतेही कार्यालयीन कामकाज त्यांनी केलेले नव्हते. बाहेरून आलेल्या पाहुण्यांना बसण्याची व्यवस्था करण्याइतपतही सौजन्य त्यांनी दाखवले नव्हते. आत्मस्तुती आणि उपदेशाचे डोस मात्र ते आम्हाला भरभरून पाजत होते.. त्याचे मला तरी अजीर्ण झाले होते. मी त्यांना म्हणालो,

“गोडबोलेसाहेब, तुमच्या केबिनच्या भिंतीवर किमान पन्नास सुविचार आहेत.. ते तुम्ही कशासाठी लावलेत..?”

“वाचण्यासाठी..” गोडबोले म्हणाले.

“कोणी वाचावेत ते ?” मी

“येणाऱ्या सर्वांनीच..” गोडबोले

“येणाऱ्यांनी अगोदरच वाचलेले असतील तर..?” मी म्हणालो.

गोडबोले कोड्यात पडले.. माझ्या प्रश्नांचे उत्तर त्यांना देता येईना..

“गोडबोलेसाहेब सध्या सारेच सुविचार तुमच्या पाठीमागे आहेत.. ते इतरांना दिसतात.. सर्व सुविचार तुमच्या समोरच्या भिंतीवर तुम्हाला सतत दिसतील असे लावा.. दररोज वाचा आणि आचरणात आणा.. दुसरी बाब, तुमचे काम किती चांगले आहे, हे तुम्ही वारंवार सांगता. तुमचे काम खूप चांगले आहे.. तुम्ही सौजन्यशील आहात.. असे म्हणण्याची संधी बाहेरून आलेल्यांना द्या !” गोडबोल्यांचा चेहरा पाहण्यासारखा झाला. ते काहीही बोलू शकले नाहीत. तशी संधी त्यांना नव्हतीच !

सभ्यतेचे नि मोठेपणाचे तथाकथित भरजरी कपडे घालणारी मंडळी वस्तुतः किती नागडी असतात, ते कोणीतरी ठणकावून सांगायलाच हवं ! आपल्या व्यक्तिमत्त्वातील दुर्गुण झाकताना नको त्या बेगड अंगावर लेऊन चालणाऱ्यांना त्यांचे खरे रूप दाखवायला हवे ! श्री. गोडबोलेंना त्यांच्या वचनांची जाणीव मी करून दिली. ते चांगल्या विचारांची नि सुविचारांची किंमत खरोखरच जाणत

असतील तर पाठीमागे लावलेले सुविचार आपल्या आसनासमोर लावतील आणि
आचरणातही आणतील, याची मला शाश्वती वाटते !

★ ★ ★

१८. हिंदोळा

माणूस भावनांवर जगत असतो. त्याच्या जगण्यावर भावना सतत प्रभाव पाडत असतात. अगदी क्षणार्थात माणसाच्या भावना कशा एका टोकाकडून दुसऱ्या टोकाकडे हिंदोळतात याचा अनुभव मी अनेकदा घेतलाय. एके दिवशी दुपारी बारा वाजता घडलेला प्रसंग असाच.

नाशिक शहरातील जुन्या आग्रा रोडवरील बँक ऑफ इंडियातील व्यवहार आटोपून घराकडे येत होतो. पोलीस लाईनमधून गंगापूर रोडला लागलो. शेजारी मराठा हायस्कूल आणि केटीएचएम कॉलेज असल्याने या टापूत नेहमीच गर्दी असायची. शाळा-महाविद्यालयातील काही वर्ग भरायची नि काही वर्ग सुटायची वेळ होती. यामुळे जरा जास्तीच गर्दी होती. रस्त्यावर तरूण रक्ताचा वावर अधिक असल्याने चैतन्य आणि सळसळही जरा जास्तीच होती. काही टारगटांच्या आगाऊपणामुळे वाहतुकीला आणखीनच अडथळा येत होता. वाहने आणि पादचारी एकच गर्दी करीत होते. बेफिकीर मुले त्यात भर घालत होती.

एवढ्या गर्दीतही एक आडदांड कॉलेजकुमार सरळ रहदारीत रस्ता ओलांडू लागला. तो अचानक मध्ये घुसल्याने वाहनांनी कचाकच ब्रेक लावले. रस्ता रहदारीचा असल्याने वाहनांचा वेग चांगला होता. सगळ्यांनाच घाई दिसत होती. पण तो पठ्ठ्या मात्र आपला रस्ता निवांतपणे पास करीत होता. तसे सर्वांचेच लक्ष त्याने वेधून घेतले होते. मला त्याच्या बेफिकीरीचा राग आला. वाटले,

“काय लोक असतात नाही..? एवढ्या वेगवान वाहनांमध्ये एखाद्याचा धक्का लागला तर याचे काय व्हायचे..? खरं तर याला एखाद्याने धक्का द्यावाच ! अशांना अद्वलच घडविली पाहिजे..!” असे विचार मनात येऊन गेले.

तोच एका कारचा जोरदार धक्का त्याला बसला. तसा तो पडला.. त्याची जीनची पॅटगाडीचे चाक नि मडगार्ड यांमध्ये ओढली गेली. त्यात त्याचा पाय कसा अडकला देव जाणे. तो तडफडू लागला. दोरासारखा ओरडू लागला.

गर्दी प्रचंड होती. मी नजीकच होतो. त्याची स्थिती अत्यंत केविलवाणी झाली. त्या कारचा वेग कमी असला तरी तो चाकाबरोबर फिरत होता. किंचाळत होता. काही क्षणांपूर्वी टगेगिरी करीत रस्ता ओलांडणारा नग आता केविलवाणा होऊन मदतीची याचना करीत होता. मला कसेतरीच झाले. जीवन आणि मृत्यू यांच्यातील अंतर किती कमी असू शकते.. ते मला तत्क्षणी जाणवले. 'क्षणापूर्वी या तरुणाला कोणीतरी अद्दल घडविली पाहिजे..' असा विचार करणारा मी त्या कारवाल्यावर ओरडलो..

“ये..ss थांब..ss !” कारवाला पूर्ण भांबावला. कार थांबली. पण तरुण कॉलेजकुमार अडकलेलाच होता. त्याच्याकडे पाहावत नव्हते. अडकलेला पाय काढण्यासाठी आम्ही कार पुढे घेण्यास सांगितले. चालकाने आज्ञा पाळली. परंतु तरुणाच्या वेदना वाढल्या. तो जास्तच किंचाळू लागला. मग कार पुन्हा मागे घ्यायला लावली. मागे गाड्यांची रांग होती. क्षणभर गाडीही हालेना. तरुणही मोकळा होईना.

आठ-दहा जणांना काही क्षणात मी एकत्र केले. गाडी वेगाने मागे लोटली. ती मागील गाडीवर आदळली. पर्वा नव्हती. जीव वाचवायचा होता. त्याच्या वेदना पाहावत नव्हत्या. त्या मला कमी करायच्या होत्या. काही क्षणांपूर्वी 'याला कोणीतरी अद्दल घडवायला पाहिजे' असे मनातल्या मनात म्हणणारा मी आता त्याला वाचविण्यासाठी धडपडत होतो. गाडी मागे लोटली. त्याला बाहेर काढले. चांगलाच दुखावला होता. दोघा-तिघांनी उचलून बाजूला घेतला. चालकाला कार बाजूला घ्यायला सांगितली. तरुणाला गाडीत बसवले. दवाखान्यात रवाना केले.

दहा मिनिटांपूर्वी भर वाहतुकीतून डिंग्यामिरवीत हिरोगिरी करणारा तरुण दुःखापतींनी विव्दळत होता. त्यादरम्यान त्याच्या बेपर्वा वागण्याला अद्दल घडावी असे मनात चिंतन करणारा मी आता त्याला मदत करीत होतो. सगळीच माणसे अशी भावनांच्या हिंदोळ्यावर हेलकावे घेत असतात. त्याला मी ही अपवाद नाही हेच खरे !

★★★

१९. वाताहात

खूप दिवसांनंतर वाय.के.ना पाहिले. वाय.के. यांचे खरे नाव योगीराज कासारं. खूप वाईट वाटले. माणूस आपल्या आयुष्याचं कसं मातेरं करून घेतो याचं मूर्तिमंत उदाहरण मला वाटले.

वाय.के.ना प्रथम पाहिलं, ते मी मुक्त विद्यापीठात रूजू झाल्यावर. ते एका विभागात सहायक कुलसचिव म्हणून नव्याने रूजू झाले होते. त्याचं व्यक्तिमत्त्व तसं आकर्षक. उंची मध्यम.. बांधा मजबूत.. रंग गोरापान.. नाकी डोळी छान.. केस पिवळसर घनदाट आणि झुपकेदार.. शर्ट इन केलेला.. आकर्षण कपडे.. मोहक हास्य आणि गोड बोलणं यामुळे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अधिकच खुलायचे. त्यांचा हेवा वाटायचा. काही दिवसांनंतर त्यांच्या पत्नीला भेटण्याचा योग आला. त्याही वाय.के. ना अनुरूप अशा गोऱ्यापान.. सडपातळ शरीरयष्टी .. घारे डोळे.. कपडे .. वागणं अगदी नीटनेटके.. दोन मुले गोरीपान.. छान नी गोंडस.. त्यात सौ. वाय.के. स्वतंत्र व्यवसाय करीत. सौंदर्य प्रसाधनांचा..

थोडक्यात काय, तर कोणलाही हेवा वाटावा असं हे कुटुंब होतं. वाय.के.ना पाच सहा वर्षे विद्यापीठात कामे करताना पाहिलं. मधल्या काळात इतर विभागातही त्यांनी काम केली. तसा त्यांच्याशी खूप जवळून परिचय नव्हता. पुढे ते महाराष्ट्रातील अन्य विद्यापीठात उपकुलसचिव म्हणून रूजू झाले.

पीएच.डी.च्या कामासाठी एकदा त्यांच्या विद्यापीठात जाण्याचा योग आला. तेव्हा त्यांना भेटायचे ठरविले. कार्यालयात भेटलोच. तसा घरी भेट घेण्याबाबतही विचारले, ते "या" म्हटले. संध्याकाळी घरी गेलो. घर शोधायला वेळ लागला नाही.. सहज सापडले.. कमी काळात ते बऱ्यापैकी प्रसिद्ध पावले होते. त्याबद्दल मला कौतुक वाटले.

मी त्यांच्या घरी गेलो. पोहोचलो तेव्हा सायंकाळचे साडेसात वाजले होते. माझ्यापूर्वी दोघे-तिघे वायकेंना भेटण्यासाठी बसलेले होते. वाय.के.सर घरात आहेत की नाही हे त्यांनाही कळलेले नव्हते. मीही त्यांच्याप्रमाणेच बसलो. पुढच्या दहा-पंधरा मिनिटांत दोघा-दोघांच्या दोन-तीन जोड्या आमच्या

शेजारी येऊन बसल्या.. त्यांच्यात आपापसात काही कुजबूज चालू होत्या. ते माझ्याकाडे बघायलाही तयार नव्हते. एवढे लोक असूनही वाय.के. सर घरात आहेत की नाहीत.. हे कोणालाही माहीत नव्हते. माझ्या शेजारील दोघांच्या कुजबुजीमधून "सर करतील..आपण सरांना करायला सांगू.. मला शब्द दिला आहे तसा .." असे शब्द ऐकू येत होते.

अर्ध्या-पाऊण तासांच्या प्रतिक्षेनंतर वाय.के. सर बैठकीत आले. तोपर्यंत गर्दी बरीच वाढली होती. माझे तसे विशेष काम नव्हते..आणि उशीरही झाला होता. या सर्व गर्दीत कदाचित आपल्याला भेटायला वेळ मिळणार नाही, या भावनेने मी निरोप घेण्याच्या हेतूने पटकन पुढे झालो. एवढ्या दूर आल्यानंतर जुन्या सहकाऱ्याला त्याच्या घरी भेटावे एवढाच माझा हेतू होता. त्यांनी क्षणभर माझ्यावर नजर टाकली .. परंतु इतरांशी बोलण्यात इतके गढून गेले की मला थांबणे भाग पडले. बोलता बोलता दोघांनी त्यांना शेजारच्या भिंतीच्या आडोश्याला नेले.. तेथे बराच वेळ तिघांची कुजबूज स्वरूपात चर्चा चालू होती.. आता साडेनऊ वाजले.. उशीर झालेला पाहून माझी चुळबुळ वाढली.. तशा स्थितीत मी त्यांना टाटा करून निघायचे ठरविले. त्यांनी खुणेनेच जायला सांगितले.

प्रारंभी त्यांची नीट भेट झाली नाही म्हणून मला खंत वाटली.. पण परतताना मला त्यांच्या व्यस्ततेचे कौतुक कमी नि काळजीच जास्त वाटली. ज्या पद्धतीने लोक त्यांना बाजूला नेऊन बोलत होते, त्यात मला दुर्गंधी जाणवत होती. माझी अस्वस्थता वाढत होती. ती चर्चा सर्वसामान्य दिसत नव्हती. झाला प्रकार विस्मरणात टाकण्याचा प्रयत्न करीत मी निघून आलो.

पुढे साधारण दोन-तीन वर्षांचा काळ लोटला. मधल्या काळात मी माझी नोकरी नि पीएच.डी.त गर्क होतो. एके दिवशी नाशकात अचानक वाय.के. दिसले. परंतु त्यांना ओळखता येत नव्हते.. ओळखणे अवघड होते.. त्यांचा पूर्वीचा रुबाव कुठेही दिसत नव्हता.. व्यक्तिमत्त्व कृश झाले होते.. कपडे सुरकुतलेले होते.. स्टार्ईलही हरवली होती.. संपूर्ण अवतारच बदलला होती..

मला ते सारं पाहून खूप गलबलून आलं.. वार्ईट वाटलं.. पण उपयोग नव्हता.. माझ्या हाती काही नव्हतं.. ज्याच्या हाती होतं. त्यानं आपल्याच हातानं आयुष्याचं मातेरं करून घेतलं होतं.. विद्यापीठातील नोकर भरतीत मोठ्या प्रमाणात अफरातफर केल्याने वाय.के.ना बडतर्फ करण्यात आलं होतं.. छानशी

नोकरी.. कोणालाही हेवा वाटेल अशी पत्नी.. कुटुंब होतं.. परंतु हव्यासापायी
एकूणच आयुष्याची वाताहात झाली होती !

★★★

२०. वेदनादायी पाहुणचार !

काही घटना-प्रसंग मनाला लागून जातात. सारखा विचार करायला लावतात. प्रत्येक व्यक्ती-घटना-प्रसंगाचा विचार गांभीर्याने केला जात नाही. सर्वच घटना-घडामोडींकडे किरकोळ बाब म्हणूनच काही माणसे पाहत असतात. घटनेच्या परिणामांचा विचार करणे जणू ते वेडेपणाचे समजतात.

रविवारची गोष्ट. भाऊबंदकीतील नारळाचा कार्यक्रम गावी होता. आम्ही सहकुटुंब गेलो होतो. ठरल्याप्रमाणे कार्यक्रम आटोपला. कार्यक्रमाला वलवाडचे पाहुणे आले होते. इकडच्या तिकडच्या गप्पा झाल्या. पाहुणा तसा मोकळा नि बोलका माणूस ! निर्मळ.. सरळमार्गी.. सकारात्मक दृष्टिकोन बाळगून असलेला ! आमची निघण्याची लगबग सुरू झाली. तसे ते वलवाडला येण्याचा आग्रह धरू लागले. तसा त्यांचा आग्रह नेहमीच असायचा. पण यावेळचा जरा जास्तीचा होता. पोरींची बारावीची परीक्षा डोक्यावर होती. एकेक तास महत्त्वाचा होता. परंतु घरातला कार्यक्रम म्हणून आदल्या दिवशीच भिलकोटला जावे लागले होते.

"आता निघून रात्री उशिरा नाशिकला पोचणार ! त्यापेक्षा रात्री वलवाडला थांबा.. सकाळी लवकर उठून जा..." असा मार्ग त्यांनी सुचविला. ते दरवेळी आग्रह करतात.. आम्हाला वेळ नसतो.. 'पाहू पुढे..' म्हणून आपण सतत पुढे ढकलत असतो. त्यापेक्षा एकदाचे जाऊन येऊ. म्हणून मी मीराला राजी करायचे ठरविले. ती नाखुशीनेच तयार झाली.. मुली तयार असणे शक्यच नव्हते.. पण सरळ नाही म्हणणे.. त्यांनाही जमले नाही.

त्यांच्या वाढत्या आग्रहास मान देऊन आम्ही वलवाडला निघालो.. भिलकोट आणि वलवाड दोन्ही गावातील थेट अंतर तसे बारा-पंधरा किलोमीटर असले तरी आमचे गाव अडवळणी. दोन ठिकाणी एस.टी. बदलून पाहुण्यांच्या गावी जायचे होते. बायको व दोन्ही पोरींना टांगा-टोंगा करीत संध्याकाळी साडेसहाला वलवाडला पोचलो. दुपारी कार्यक्रमात मुरगळलेला पाय अधिक त्रास देऊ लागला होता.. बस स्टॅंडवरून पाहुण्यांच्या घरापर्यंत चालून जाणेही जीवावर आले. कसातरी पोहोचलो. निदान पोहोचल्यावर

शांतपणे बसता येईल. गप्पांच्या ओघात पायाचे दुखणे विसरता येईल, असे वाटले.

मला अति आग्रहाने गावी घेऊन आलेल्या यजमानांनी माझ्या हातात घाईघाईने पाण्याचा पेला दिला.. दोन शब्दही बोलून होत नाहीत तोच ते घाईत म्हटले की, "मी जरा बाहेर जाऊन येतो.."

"कुठे..?" मी

"जरा काम आहे.. कालच ठरले आहे.. नाहीतर मी गेलो नसतो.. जरा जास्त वेळ लागणार म्हणून तुम्हाला सांगून जातो. तसा मी लवकरच येतो.. पण साधारण दोन तास लागतील.. तुम्ही बांअर होऊ नये म्हणून तुम्हाला बोलून ठेवतो.."

तोपर्यंत सात वाजले होते. पोटात भूक मावत नव्हती. किमान दोन तास लागणार म्हटल्यानंतर नऊ वाजेपूर्वी यजमान परत येण्याची सुतराम शक्यता नव्हती. मी मनातून तडफडलो.. बाहेर जाणे कालच ठरलेले होते तर आम्हाला बोलावण्याचा आग्रह कशासाठी होता..? आपण कोणाला तरी घरी आग्रहाने बोलावतो आणि त्याचवेळेस बाहेरचे नियोजन करून ठेवतो याला काय म्हणावे ..? वास्तविक त्यांनी अनेकदा बोलावूनही मी त्यांच्या गावी गेलेलो नव्हतो.

आपले बाहेर जाणे नियोजित असेल..त्याचवेळी एखाद्या माणसाला घरी निर्मात्रित करून मिथ्या आदरभाव दर्शविण्याचा खटाटोप करणे.. म्हणजे नियोजनशून्य व्यवहार आणि सामाजिक भान नसण्यासारखेच मला वाटून गेले.

माझी नियोजित कामे.. मुलींचा अभ्यास सोडून मी कशासाठी गेलो..? म्हणून स्वतःवरही मी रागवत होतो.. दोन तासांसाठी गेलेले पाहुणे साडेतीन तास झाले तरी येण्याची चिन्हे दिसेनात. पोटात आता भूकेचा आगडोंब उसळत होता.. मुरगळलेला पाय जाम ठणकत होता.. त्यासाठी दवापाण्याची सोय नव्हती.. रात्री साडेदहा झाले तरी महोदयांचा पत्ता नव्हता. माझी सहनशक्ती संपली होती. मी उठलो.. हात धुऊन थेट जेवणासाठी जाऊन बसलो. जेवण केले. स्वतःवरच रागवत सकाळची वाट पहात अंधरुणावर आडवा झालो. सकाळी मला घराची ओढ लागली होती. मोठ्या आग्रहाने मला गावी नेऊन झालेला पाहुणचार अत्यंत वेदनादायी होता.. एक म्हण राहून राहून आठवत होती. वेड्या म्हशीला माया भारी नि चाटून चाटून पारडू मारी !

★ ★ ★

२१. काही कर.. पास कर..

सन २००२ मधील घटना. हिरावाडीतल्या यु. एस. पाटलांच्या मुलीचे लग्न लावून आलो. घरी दारात पोचत असतानाच .. फोन असल्याचे मीराने सांगितले.

“हॅलो..” मी .

“मी राजमाने सर बोलतोय.. म्हणजेच राजनीस ओळखले का..?” पलीकडचा आवाज ..

“ओळखले ना..”बोला काय म्हणता..? कसं चाललं..? खूप दिवसांनी..”

“आजच बी.एड. ची परीक्षा दिली.. एक मोठी चूक झाली.. एवढी फी भरून बी.एड. ला प्रवेश घेतला. आज चुका करून आलो.. घरात भांडण सुरू झाले.. तुलाही फोनमधून ऐकू येत असेल..” राजमाने.

“का..? काय झालं..?” मी.

“मी ‘लोकसंख्या शिक्षण’ हा विषय निवडला होता.. परंतु प्रश्नपत्रिकेतील दुसरा आणि वस्तुनिष्ठ भाग सोडवताना माझ्याकडून चूक झाली.. तंत्रविज्ञानाचा पेपर सोडविला गेला..”

“असा कसा काय सोडविला गेला..?” मी.

“वेळ कमी होता.. मी खूप गडबडीत होतो.. अभ्यास चांगला झालेला होता.. जो पहिला पेपर माझ्यापुढे आला.. तो मी भरभर सोडवून टाकला.. वीस प्रश्न सोडवून झाल्यानंतर माझ्या लक्षात आले की हा वेगळाच पेपर आहे.. विद्यापीठाने सर्व पेपर एकत्र ठेवल्याने असे झाले.. मला तर काहीच सूचत नाही.. तू काहीतरी मार्ग सांग..?” राजमाने.

“काय मार्ग सांगू..?” मी.

“नाही..म्हणजे माझे वर्ष वाया जाणार नाही.. घरात भांडणे होणार नाहीत.. यासाठी मार्ग सांग..?” राजमाने.

राजू राजमाने हा माझा डी.एड.चा क्लासमेट.. स्वभावाने गरीब नि सालस.. डी.एड.लाही अभ्यासाची बोंबच असायची.. कसाबसा पूर्ण करून जिल्हा परिषदेत शिक्षक झाला.. आरामात नि जमेल तसे बी.ए. पूर्ण करून

मुक्त विद्यापीठात बी.एड. ला कोट्यात प्रवेश घेतला.. दोन वर्षे अभ्यासाला संधी असूनही शेवट असा झाल्याने अठरा वर्षांनंतर माझी आठवण झाली होती..

अशी चुकीची कामे करणाऱ्यांपैकी मी नव्हे.. याची त्याला चांगली जाणीव होती.. पण तरीही तो वेडेपणा करीत होता.. मी मात्र पूर्णतः सावध होतो.

“परीक्षा सुरू होण्यापूर्वी महिनादोन महिने जर अगोदर मला भेटला असता.. तरी मी निश्चित मार्गदर्शन केले असते.. विषय समजण्यासाठी एखाद्या तज्ज्ञाचे नावही सांगितले असते.. आता परीक्षा झाली म्हणतोस.. तर निकालाची वाट पाहणे हा एकमेव मार्ग आहे !” मी म्हणालो.

“नाही..ना.. काहीतरी मार्ग काढ.. अभ्यास झालेला होता.. पण दोन-चार मार्कांनी मी नापास होईन असे मला वाटते.. तू काहीतरी मार्ग सांग.. नाहीतर मला झोप येणार नाही..?” राजमाने.

हे बघ राजमाने तू अभ्यास झालेला होता असे म्हणतोस.. तर मग वेगळा पेपरही तुला कसा कळला नाही..? याचाच अर्थ अभ्यास केला नव्हता. दोन वर्षांत तुला एका विषयाचा अभ्यास करता आला नाही.. तर तो विषय तू पुन्हा घायलाच हवा..? मी.

“अरे, असे नको म्हणू ना. मला एक तर वेळ नसतो.. आता पठारावस्था आली आहे.. हे आता काय शिकण्याचे दिवस आहेत का..?” राजमाने.

“वर्गातही झोपतोस काय..? वर्गात.. घरी सतत झोपतो म्हणून अशी पाळी आलीय तुझ्यावर ! निकाल लागल्यावर माझ्याकडे ये.. तेव्हा मी तुला मार्गदर्शन करीन..” मी.

“प्लीज दोन-तीन मार्कांसाठी मला नापास होऊ देऊ नकोस..” राजमाने अजिजीनं म्हणाला. “याचा अर्थ तुझे पेपर तपासण्यासाठी माझ्याकडे येतील असा तुझा समज आहे काय..? माझा त्याच्याशी काही संबंध नाही.. मी विद्यापीठात शिक्षक आहे. वस्तुनिष्ठ पेपर यंत्राव्दारे तपासतात. माणसाला तेथे काहीही करायला संधी नसते.. आणि असे काही करण्याची संधी कोणी घेऊ पाहात असेल तर त्याला परावृत्त करण्यासाठी माझी नेमणूक करण्यात आली आहे ! आशयात्मक पेपर्स तपासायला राज्यभरातील तज्ज्ञ असतात. तेथेही कोणालाही काही करता येत नाही. जो कोणी काही गैर करेल तो गुन्हा असेल.

येथे मी एकच करू शकतो.. ते म्हणजे तुझ्या इच्छेप्रमाणे कामे करू पाहणाऱ्या व्यक्तींना आणि कामांना प्रतिबंध घालणे." मी कठोर झालो.

हे ऐकून राजमाने रडकुंडीला आला.. एक मात्र त्याला शेवटी सांगावे लागले.. "हे बघ राजू तू जर दोन-तीन गुणांनी नापास होणार असशील तर गुणसवलतीत कदाचित निघून जाशील.. परंतु तुझ्या डोक्यात सध्या जे मार्ग आहेत.. ते सारे सोडून दे..!" तो काहीतरी बोलण्याच्या आत मी फोन ठेवला. पुढे महिना-पंधरा दिवसांनी माहिती मिळाली. राजू राजमाने बी.एड चे सर्वच विषय नापास झाला होता !!

★ ★ ★

२२. बोकड कापायची सुरी !

यशस्वी माणसे केवळ पुण्या मुंबईतच जन्माला येत नाहीत. ती ग्रामीण भागातही विकसित होताना दिसतात. ज्ञानेश्वर, तुकाराम अशांसारखी थोर मानसही ग्रामीण मातीतच विकसली. आजच्या काळातही अण्णा हजारे, बाबा आमटे, गाडगेबाबा हेही अशाच मातीतले. मात्र यश आणि अपयश तसेच चांगले नि वाईट या बाबी अनेकदा व्यक्ती आणि समाजसापेक्ष असतात असे दिसून येते. यामुळे चांगले-वाईट .. नैतिक-अनैतिक यांमध्ये चर्चा सतत अडखळत असते. येथे कोणत्याही घटना वा प्रसंगाकडे पूर्वगृहित वा भावनिक दृष्टिकोनातून न पाहता तर्क आणि विवेकाने पाहिल्यास चर्चेला काहीतरी निष्कर्षापर्यंत आपण पोहोचवू शकतो.

एके दिवशी असेच झाले. रविवार होता. दिघवदचे माझे आतेभाऊ राजूदादा आले होते. सोबत संजयही होता. राजूदादा पस्तीस वर्षापूर्वीचे बी.ए. बी.एड. पण नोकरी केली नाही.. सोबत आलेला त्यांचा भाचा संजय मिरे बी.एस्सी. बी.एड. नाशिकमध्ये शिक्षक. त्यांचे दोघांचेही वडील शिक्षक होते. अनेक दिवसांनी भेट झाली म्हणून चर्चा वेगवेगळ्या विषयांवर फिरत राहिली. बोलता बोलता दादा म्हणाले,

“तो तुम्हना गावना गडी.. पितांबर जरासा वायाच जायेल दखास !”

“कसा काय..?” मी.

“त्यांनी बहू कमाडी ल्हिदं म्हणो.. !”

“काय..?” मी.

“याजना पैसा वाटस .. नि लोकस्ना मुंड्या मोडस.. सरा गावना नि परिसरातना लोके त्याना नावले बोमा मारी न्हायनात.. ! काहीतरी चांगला धंदा करो.. जग दुन्यानी लाज धरो. धंदाच कराना व्हुयी ते लोकस्ना दुवा घेवो.. पण तो गडी भलताच आवघड दखास.. कोणलेच सोडत नाही.. येळवर पैसे नही परत झायात ते डायरेक वावरमा औत धरस.. हाऊ काय न्याय शे का..? आसे

लोकस्ना मुंड्या मोडीसन कुठे वर येई का..? इनी धन्ना येडा इनीपसी .. त्याना असाच सत्यानास व्हयी जायी एखांद रोज.. !”

राजूदादा बोलत होता. संजय शांतपणे ऐकत होता. माझ्या मनात मात्र अनेक प्रश्न काटेरी रूप धारण करीत होते. मात्र राजूदादाचा रोख मला समजला. त्यांचा नि पितांबरचा परिचय तसा नाहीच.. कोणीतरी सांगितलेल्या बाबींवर..गोंष्टींवर विश्वास ठेवून राजूदादाने स्वतःचे मत तयार केलेले दिसले. माझ्या मते पितांबरमध्ये काही दुर्गुण असतीलही पण एखादा व्यवसाय सचोटीने करणे, हा गुण नाही का ..? असे मला वाटून गेले.

“दादा.. आसं शे खेडा-पाडास्मा आगदारच कामे धंदास्नी कमतरता न्हास .. त्यामा पितांबरनी एक धंदा कया.. नि त्यामा तो फोंगळना तर हायी चांगली गोट नही का..?” मी म्हणालो.

“तुभी कमाल करस.. याले का चांगले म्हणता यी का..?”

“मंग वाईट काय शे याम्हा..?”

“चांगला काय शे..?”

“जिल्हा बँक. एचडीएफसी.. आयसीआयसीआय.. एसबीआय..या बँकाफुगट कर्जे देतीस का दादा आपुन्ते..?”

“पण यानं समदं बेकायदेशीर शे ना.. अन् त्या सगळ्या सरकारी बँका शेतीस.. यानं काय..?”

“बँका सरकारी नही शेत. सरकारनी परवानगी घेयेल शेत.. तशी पितांबरनी भी घेयेल व्हयी परवानगी याजना धंदा करानी... तुम्ही त्याले कधी इचार का..?”

“आपुले काय इचाराना प्रसंग नही वना.. पण बँका इतलं याज घेतीस का..?”

“पण त्या याज कमी-जास्त करतीस ते तुमले इचारीसन नही ..!”

“पण तरीबी यानं याज जास्तस न्हास म्हणे..!”

“हाई पाह्य दादा.. आपण बँ कासकडे कर्ज मांगतस. तव्हळ शहरात दहा-दहा चकरा मारतस.. सायबस्ना पाय पडतसं.. येळ वनी ते चहापानीबी करतंस.. कर्ज घेवाना आगदार बाँ डपेपर्सवर समदं लिही देतस.. घर- वावर कागदपत्रासगट गहाण टाकतसं .. तव्हळ कुठे शेअरबियर कापीसनी कर्ज भेटस.. या कर्जना हाप्ता बँ ककडेयेळवर पोचना नही ते लगेच जप्ती येस.. आयसीआयसीआयवाला ते हत्यारी गुंड धाडतसं .. हे आपुले समधं चालस.. पण आपला गावात.. गल्लीमजार रोकडा कॅश देणारा पितांबर मातर आपुनले खलनायक वाटस..! त्यानाकडे बँ कसारख्या चकरा नही. बाँ ड नही. तरीबी तो आपुले आवघड वाटस..! हा.. तो जास्त याज घेस हुई ते ती गोट चुकीनी शे.. पण मंग चर्चा करीसनी हा प्रश्न कमी करता यी.. पण या एक गोटमुळे त्यानं सारचं काम अन वागणं चुकीनं कसं..? तो वाईट कसा..? खरं म्हणजे तो आडेल लोकेस्ते गावमा येळवर पैसा उपलब्ध करी देस, हाई चांगली बाजू नही का..? वास्तविक हाई मोठं सामाजिक काम शे.. चांगल्या बँ का.. त्यास्मा काम करणारा लोकेस्ना सत्कार व्हस.. तसा पितांबरना कराले पाहिजे..”

चर्चा रंगत होती.. काही मुद्दे राजूदादाला पटतही होते. पण प्रत्येक मुद्याची चर्चा तर्काधिष्ठित करणे त्यांना जड जात होते. कोणतीही बँक विनाव्याज कर्ज देत नाही. ग्राहक म्हणजे त्यांना बोकडच असतो. बोकडाला सर्व बाजूनी करकचून बांधायचे.. मग कापायचे ही बँकांची पद्धती आपल्याला चालते. त्याला समाजमान्यता आहे.. राजमान्यता आहे.. विशेष म्हणजे बोकडाला बांधण्यासाठी वापरायचे दोर नि शेवटी कापण्यासाठी वापरायची सुरीही बोकडाच्या पैशाने म्हणजे प्रोसेसिंग शुल्क नावाने घ्यायची. त्यालाही व्याज लावायचे .. ही बाब आम्ही, समाज मान्य करतो. पण गावात कोणी असा व्यवसाय करू लागला.. तर आमच्या सर्वांच्याच पोटात मळमळते.. मग आम्ही त्याला निरनिराळी विशेषणे लावतो.

एक गोष्ट खरी की, असा व्यवसाय करताना त्यावर अंकुश असावाच ! नियम आणि कायद्याच्या चाकोरीत अशा कर्जाचे वितरण नि फेडणी व्हावी..हे रास्त आहे. पण सचोटीने, कष्टाने, धडपडून एखादा व्यवसाय करणाऱ्यांना केवळ दूषणे देत केवळ दोषारोपण करणे.. हे पराभूत आणि नकारात्मक मनोवृत्तीचे लक्षण आहे, असेच म्हणावे लागेल !!

★ ★ ★

२३. भेटीतला आनंद...

आज येवल्याच्या जगदंबा शिक्षण संस्थेच्या कार्यक्रमासाठी गेलो होतो. सोबत सकाळचे अभय सुपेकर नि शिक्षणतज्ज्ञ प्रा.डॉ. रामदास बरकले होते. शैक्षणिक कार्यक्रम आटोपून संध्याकाळी पाचच्या सुमारास नाशिकला पोहोचलो. सुपेकर तसे जुने मित्र.. सायखेड्याला सकाळचे काम करीत असताना उत्तम कांबळे नि प्रदीप निफाडकरांसोबत ते अनेकदा माझ्याकडे घरी येऊन गेलेले होते. सुपेकरांच्या आग्रहामुळे त्यांच्या घरी गेलो. त्यांच्या घरी जाताना तो परिसर ओळखीचा वाटला. कधीतरी येऊन गेल्याचे स्मरले.

गावाकडेचे जुने स्नेही रोशन वाघमारे शेजारच्याच इमारतीत राहात असल्याचे लक्षात आले. दरम्यान आम्ही सुपेकरांच्या घरी पोचलो. त्यांनी आदराने घर दाखवले. आम्हालाही घर आवडले. नको नको म्हणत थोडासा नास्ता व चहा झाला. थोड्या चर्चेनंतर आम्ही सुपेकरांचा निरोप घेतला. बाहेर पडताना मी बरकले सरांना म्हटले,

“सर शेजारच्याच इमारतीत माझे एक स्नेही राहतात. खूप दिवसांपूर्वी मी त्यांच्याकडे येऊन गेलो आहे.. एवढ्यात जमले नाही.. पण प्रत्येक भेटीत ते 'या' म्हणतात. आपण अनायासे आलो आहोत, तर पाच-दहा मिनिटे जाऊन येऊ.. तुम्ही आहात सोबत .. त्यांनाही आनंद वाटेल..”

बरकले सर लागलीच 'हो' म्हटले.. वास्तविक दिवसभर कार्यक्रम, भाषणे आणि प्रवासाने आम्ही थकलो होतो. परंतु खास भेटीसाठी येणं होत नाही.. म्हणूनही संधी दवडू नये.. असे मला वाटले.

श्री. वाघमारेंचे घर शोधायला फारसे प्रयास पडले नाहीत. दोन्ही नवरा-बायको घरी मिळाल्याने आनंद वाटला.. डॉ. बरकल्यांसारखा शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात दबदबा असणारा नि राजकीय क्षेत्रात उठबस असलेला माणूस माझ्याबरोबर होता. त्यामुळे माझी कॉलर ताठ होती. अशी व्यक्ती आपल्याकडे येऊन गेली म्हणून माझ्या स्नेह्याचीही मान उंचावेल अशी माझी अपेक्षा होती. ती रास्तही होती. मी ओळख करून दिली.

तशा आमच्या मित्राच्या शिक्षिका असलेल्या धर्मपत्नी बाहेर आल्या. “बाई नाही आल्या का ..? तुमच्या बाई ना..SS येतच नाही ! त्या फार मोठ्या

झाल्यात वाटतं..! त्यांना काय निमंत्रण द्यायला पाहिजे काय..?" मी फक्त त्यांच्याकडे पाहिले.. काही बोललो नाही.. बोललो असतो तर त्यांच्या जिभेचा पट्टा आणखी वेगाने फिरला असता असे जाणवून गप्प बसलो.

मनातून मात्र खिन्न झालो. ज्या आनंदाने आपण भेटण्यासाठी आलो होतो, त्यावर या बाईने पाटीभर मीठ ओतले होते. दिवसभर उन्हातान्हातून फिरून.. केवळ येथे मित्र राहतो म्हणून आमची पावले इकडे वळली होती.. त्यामागे मित्राला भेटण्याची ओढ आणि प्रेम एवढेच होते. त्यासाठी मला निमंत्रण नव्हतेच. अनेक दिवसांपासून भेट नव्हती. ती होईल या आशेने मी गेलो होतो. अनेक दिवसांनी भेटल्यानंतर दोघा मित्रांना होणारा आनंद मित्राच्या धर्मपत्नीने किरकिरा करून टाकला होता.

आप्तस्वकीयांची भेट दररोज होवो, महिन्यातून होवो किंवा काही वर्षांनंतर होवो. तिचा उद्देश एकमेकांची दुःख-सुखे विचारणे, शक्य झाल्यास वाटून घेणे, विचारांची देवाणघेवाण करणे एवढाच असतो. तसा नसेल तर असावा.. वस्तुतः अनेक दिवसांनंतर होणारी भेट अधिक सुखदायी असते.

परंतु अनेक दिवसांनंतर झालेल्या भेटीतही, तुम्ही भेटत नाहीत.. तुम्ही थोर आहात.. मोठी माणसं आहात.. तुम्हाला निमंत्रणे द्यायला पाहिजे.. अशी टोमणे मारणारी माणसे मानसिक व बौद्धिकदृष्ट्याही दुर्बल म्हटली पाहिजेत ! भेट दिवसाआड होवो किंवा दहा वर्षांनंतर.. चांगले विचार, चांगल्या भावना व्यक्त करायच्या सोडून भलतीच बडबड करणारी माणसे ती भेट कुजवून टाकतात असे मला वाटते.

या बाईच्या नकारात्मक पवित्र्याला आपण सकारात्मक दृष्टिकोनाने उत्तर द्यावे.. असे कोणीही सुज्ञ माणूस म्हणेल. पुढे कधी वेळ मिळेल तेव्हा आम्ही दोघे निश्चितपणे मित्राला भेटायला जाऊ..तेव्हाही आम्हाला जुना अवतार दिसणार नाही.. आणि भेट आनंदात पार पडेल याची शाश्वती देता येत नाही !

★★★

२४. लकी अनलकी..

एके दिवशी दुपारी सुदाम माझ्याकडे आला मी कार्यालयीन कामाच्या गडबडीत कार्यालयाबाहेर होतो. पण ट्रेनिंग कॉलेजातील जुना मित्र भेटायला आला म्हणून मी वेळ काढून जागेवर गेलो. त्याला बसविले. त्याच्यासोबत त्याचा आणखी एक सहकारीही होता. त्याच्याशीही परिचय झाला. थोडीशी आपसात विचारपूस आणि चर्चा झाली. सोबत आणलेल्या मित्राला माझी ओळख देऊन झाल्यावर सुदाम माझी स्तुती करू लागला. मला जरा अवघडल्यासारखे झाले. त्यात 'मी कसा नशीबवान आहे,' हे सुदाम मित्राला सांगू लागला.

'मी नशीबवान म्हणून विद्यापीठासारख्या चांगल्या ठिकाणी नोकरीस लागलो.' असे त्याचे म्हणणे होते. अर्थात ते मला पटले नाही. नशीब नावाचा भाग असेलही. पण माणसाने कसलीही हालचाल न करता नशीब त्याला काय काय मिळवून देणार..? सुदाम नि मी दोन वर्षे सोबत शिक्षण घेत होतो. त्यानंतर दोघांनाही एकाच तालुक्यात नोकरी मिळाली होती. तो जिल्हा परिषदेत तर मी खाजगी शाळेत. जिल्हा परिषदेची नोकरी मी जाणीवपूर्वक टाळली होती. माझी डी.एड.नंतर पुढे शिकायची इच्छा होती. सुदामची इच्छा नसताना त्याला मी माझ्याबरोबर बी.ए. करावयास भाग पडले होते. तीन वर्षे अगदी रडत कुढत त्याने पदवी पूर्ण केली होती. विशेष म्हणजे या संपूर्ण काळात त्याचे नोकरीचे गाव त्याच्या स्वतःच्या गावापासून नजीक होते.

पुढे मी एम.ए.साठी मनमाडला प्रवेश घ्यायचा ठरवला. त्यालाही आग्रह केला. कोणी तरी जोडीला असावं असं मला वाटे. माझ्या नोकरीच्या गावाहून मनमाड नव्वद-पंचाण्णव किलोमीटर अंतरावर होते. जाताना या सुदामच्या गावावरूनच मला जावे लागे. असंही त्याच्या घरी माझं जाणे-येणे होते. त्याचे आई-वडील खूप सोशल होते. माझं त्याच्यासोबत जाणं सोयीचं होईल म्हणून मी त्याला आग्रह धरला. तेव्हा त्यानं माझ्याबरोबर प्रवेश घेणं दूरच मलाही प्रवेश घेण्यापासून परावृत्त केलं. एके दिवशी मी आग्रह धरला तेव्हा म्हणाला,

“एम.ए. करून काय उपयोग होणार..? तुला कोणी प्रमोशन देणार आहे..? का प्राध्यापक करणार आहे भाऊ..? नाही तरी तुला आता काय कमी आहे..? चांगल्या संस्थेत परमनंट नोकरी आहे, कशाला येणा देतोस..?” त्याच्या या बोलण्याचा माझ्यावर तसूभरही परिणाम झाला नाही. मी इतर मित्रांना आग्रह धरला. साथ मिळाली नाही. माझा निश्चय पक्का होता. त्याप्रमाणे मी प्रवेश घेतला. नोकरी संसार सांभाळून काही करायचे म्हणजे जरा तारांबळ होणारच ! ती पाहून ही मित्रमंडळी हसायची. त्यांच्या हसण्याने नि चिडवण्याने माझ्यात काही फरक पडला नाही. एके दिवशी मनमाडला जाताना दोघा मित्रांनी निफाड रस्त्यावरच्या चांदोरी चौफुलीवर ट्रकच्या कॅबिनमध्ये चढता चढता अक्षरशः खाली खेचले. एक जण म्हणाला,

“भाऊ तू एम.ए. करतोय आता.., लय मोठा माणोस झालाय.. एक दिवस कॉलेजला नाही गेला तर काय फरक पडणार तुला..?” त्या दिवशी त्यांनी मला पुढे जाऊ दिले नाही. मला त्यांचा राग आला नाही. कारण त्यांचा तो अडाणीपणा होता. ते माझ्यासोबत शिकलेले शिक्षक होते. पण माझ्या मते निरक्षर होते. सुदाम त्यातील एक होता. तो माझ्यासोबत डी.एड.ला होता. मला एम.ए. करण्यापासून परावृत्त करण्याची कोणतीही संधी त्याने सोडली नव्हती.

त्यानंतर आज वीस वर्षांनंतर तो माझ्यासोबत होता. या वीस वर्षांच्या दरम्यान मी एम.फिल., बी.एड., एम.एड., एम.ए.डी.ई., एम.ए.संप्रेषण आणि पीएच.डी. या नंतरच्या पदव्या प्राप्त केल्या होत्या. त्यासाठी अहोरात्र कष्ट घेतले होते. रात्रीचे दिवस केले होते. असंग्रह्य पुस्तके विकत घेतली. वाचली होती. या संपूर्ण काळात सहज लक्ष विचलित करणाऱ्या अनेक घटना, प्रसंग घडून गेल्या होत्या. सहजपणे मन विचलीत करणारे अनेक प्रसंग, अनेक करमणुकीची साधने, इतर महत्त्वाची कामे, जवळची लग्ने आणि तत्सम अनेक कार्यक्रमांनाही मी फाटा दिला होता. कार्यक्रमांना येत नाही म्हणून अनेकांचा रोष पत्करला होता. अशा किंवा यांसारख्या पदव्या सुदामलाही प्राप्त करता आल्या असत्या. त्यासाठी कोणतीही बंधने त्याच्यावर नव्हती.

माझ्या आग्रहामुळे कसेबसे बी.ए.पूर्ण केलेला सुदाम आज माझ्यासमोर बसून म्हणत होता की, “सुरेश तू लकी आहेस ?” माझ्या मते मी लकी मुळीच नव्हतो आणि तोही अनलकी नव्हता. माझ्या मते तो आज वीस-बावीस वर्षे शिक्षकाची नोकरी करूनही निरक्षरच होता. वास्तविक त्यानेही पुढे शैक्षणिक पात्रता वाढविली असती तर माझ्याऐवजी तोही विद्यापीठात किंवा

इतरत्र जाऊ शकला असता. येथे त्याला नशीबाने थांबवले, असे म्हणता येणार नाही. तर त्याचे कर्तृत्व नि इच्छाशक्ती कमी पडली.

स्वतःच्या आणि इतरांच्याही कर्तृत्वाचे अचूक मूल्यमापन नकरता केवळ नशिबावर विसंबून राहणारी मंडळी फार काही करू शकत नाही. नीरक्षीर विवेकाची क्षमता नसलेल्यांना दूध आणि पाणी वेगळे करणे सोडाच पण दोघांतला फरकही समजत नाही. म्हणूनच कष्ट, कर्तृत्व आणि बौद्धिक क्षमता नसलेल्या व्यक्तींची विचारक्षमता जेथे संपते तेथे ते नशिबावर हवाला ठेवतात. पलंगावर शांत बसून राहणाऱ्याला परमेश्वर देत नाही. त्यासाठी नुसते हातपाय हलवून चालत नाहीत. कष्ट घ्यावे लागतात. जेवढे उंच शिखर गाठायचे तेवढे कष्ट जास्त. कधी अल्ला देतो त्याला छप्पर फाडके देतो म्हणतात. पण असे नशीब किंवा लक केवळ भौतिक सुखांच्या बाबतीत क्वचित प्रसंगी फळफळू शकते.

ज्ञान असे रात्रीतून, एका प्रसंगातून किंवा छप्पर फाडके मिळत नाही. त्याला कष्ट आणि अखंड मेहनत हवी असते. धनलाभ अचानक होईल पण ज्ञानलाभ रात्रीतून नाही. एका रात्री मिळालेले धन दुसऱ्या रात्री पळविले जाऊ शकते. परंतु वर्षानुवर्षे अभ्यास आणि चिंतन करून मिळविलेले ज्ञान कोणी चोरून नेऊ शकत नाही. मिळविलेल्या पदवीचा कागद कदाचित फाडता येईल. परंतु मुस्तकातील ज्ञान मनुष्य सोबतच घेऊन जातो. म्हणून लकी माणसे यशस्वी होतात, यावर विश्वास ठेवण्याजोगे काहीही नाही. तर कष्टाळू, उत्साही, साहसी नि प्रतिभावान माणसे यशस्वी होतात. यशस्वी लोकांचे कष्ट, क्षमता दुर्लक्षित करून स्वतःला अनलकी म्हणविणारी माणसे नाकर्ती आणि असमंजस असतात हेच खरे वास्तव आहे !

★★★

२५. टिमकी !

ट्रींग ss.. ट्रींग ss..

मी रिसिक्कर उचलला, “ हॅलो ss ..”

“रावळ सर बोलतो..” तिकडून आवाज.

“नमस्कार.. बोला सर..” मी.

“रायाची रावळ बोलतो..” मालेगावहून

“मी ओळखलयं सर.., काय म्हणता.. दिवाळी कशी चालली..? घरच्यांना नि मित्रांना दिवाळीच्या शुभेच्छा सांगा ..” मी.

“मी तेवढ्यासाठीच फोन केला. तुम्हाला तर काय वेळ नाही.. तुम्ही सतत कामात असता..” रावळांनी टोमणा मारला.

मला भेटलेल्या अनेक माणसांमध्ये हा एक असा माणूस.. की सरळ बोलणारच नाही..! यामुळे मी त्याला टाळत असतो.. तरी कधी येनकेन प्रकारे भेट होतेच.. मी त्यांना सांगतो.. भेट दिवसाआड होवो किंवा काही वर्षांनी होवो.. एकमेकांची सुखदुःखे जाणून घेणे महत्त्वाचे..! तशी चौकशी करावी.. होईल शक्य तेथे मदत करावी.. पण हा माणूस सरळ बोलणे अवघडच..! व्याहिणीच्या बहिणीसारखा सतत कुथणारा !

मला जरा रागच आला. वाटलं त्याला जरा सरळच करावं.. पण मी संयम ठेवला. तरीही म्हणालो, “मग कामे बंद करू का..? तुम्ही सांगा, बंद करतो..!”

“नाही मला तसं नाही म्हणायचे..” मला ते जरा बॅकफूटवर गेल्यासारखं वाटले. मग मी इकडची तिकडची चौकशी केली. सध्या मोठे भाऊ कोठे असतात.. वगैरे वगैरे.. महाशय निवृत्तीनंतर कोणत्या तरी कॉलेजात जॉईन झाले होते. ही मोठीच डेव्हलपमेंट होती. मी तोंड भरून कौतुक केले. ते हवेच असल्याने त्यांना बरे वाटले.. स्वतःची टिमकी स्वतः आणि इतरांकडून वाजवून घेण्याने त्यांना कृतकृत्य वाटत असते.

दोन वर्षांपूर्वी ते एका लग्नात भेटले.. माझ्या हातात त्यांचे व्हिजिटिंग कार्ड देत जरा रागातच म्हणाले, “मला आदर्श शिक्षक पुरस्कार मिळाला.. हे तुला माहीत नाही..?” पुरस्कारांमध्ये यत्किंचितही इंटरेस्ट नसलेला मी त्यांचा

पुरस्कार लक्षात ठेवणे कठीणच होते..! एक सिनिअर शिक्षक म्हणून माझ्या मनात त्यांच्याविषयी आदर मात्र होता. मी म्हटलो,

“काही लक्षात आले नाही बुवा..!”

“अहो सर्व पेपर्सना बातम्या होत्या...”

“होय का..? मी कदाचित आऊट ऑफ नाशिक असेल किंवा तुमची बातमी ग्रामीण आवृत्तीला असेल.. यामुळे वाचनात नाही आली..”मी सुटका करून घेण्याचा प्रयत्न केला.

“अहो तुम्हालाच कसे वाचनात नाही आले..? मला इतके फोन आले.. तुमचा सुद्धा यायला हवा होता..!”

“खरयं, अशा गोष्टीचं कौतुक व्हायलाही हवं.. उशिरा का होईना तुमचं अभिनंदन करतो..”, असे म्हणत मी हात पुढे केला.. तसे दोन्ही हात छातीजवळ बांधून घेत, ते म्हणाले,

“आता काय उपयोग..! तुमची इच्छा दिसत नाही.. असं नुसतं वरवर अभिनंदन करून काय फायदा..? कोणत्याही गोष्टीला काही वेळ काळ असते ना..!” तेवढ्यात एका नातेवाईकाने मला हाक मारली. मला परमेश्वराने हाक मारल्यासारखं वाटलं..! मी आदर्श महोदयांचा औपचारिक निरोप घेण्याच्या भानगडीत पडलो नाही.

त्यानंतर त्यांच्याशी हा थेट संपर्क आज फोनवरून.. त्यातही त्यांचे रूसणे नि दुशा देणे चालूच होते. मला खरंच अडचणीत सापडल्यासारखे झाले होते.. दरम्यान मी त्यांना, घरच्यांना, मित्रांना दिवाळीच्या शुभेच्छा देऊन मोकळा झालो होतो.. वास्तविक दिवाळीच्या शुभेच्छा देण्यासाठी फोन त्यांनी केला होता. परंतु शुभेच्छा देणे मैलोगणती दूर राहिले होते.. भलतेच राग ते आळवत होते. माझी अडचण वाढत होती. शेवटी मी स्वतःला आवरले नि तिसऱ्यांदा शुभेच्छा देऊन रिसिव्हर ठेवला !!

★★★

२६. सरस्वतीचा प्रवाह..

माळी गुरुजींना भेटावयाचे असे खूप दिवसांपासून चालले होते. आजचा योग चांगला जुळून आला. त्याचे श्रेय खरे तर सुमंतला द्यायला हवे. नाहीतर मी पंचवटी महाविद्यालयाच्या काळे सरांशी अनेकदा बोललो होतो. पण योग येत नव्हता. मी, मनोहर नि सुमंत गेलो. माळी गुरुजींना खूप आनंद झाला. आपले विद्यार्थी येणार म्हणून त्यांनी आपले दिवसातले इतर कार्यक्रमही रद्द केलेले दिसले. आजच्या भेटीसाठी मनोहरनेच वेळ घेतली होती. मनोहर हा सुमंतचा आतेभाऊ. माझ्यापुढे एक वर्ग होता. मनोहर सुमंतच्या घरी म्हणजे मामांकडे काही काळ शिकायला होता. माळी गुरुजी त्यांच्या घरासमोर राहायला होते.

आमचे घर जुन्या गावात होते. परंतु अनेक वर्षांनंतर गुरुजींनी मला सर्वप्रथम ओळखले. याचा अर्थ मी माळी गुरुजींच्या स्मरणात होतो. मला किंवा माझ्या वर्गाला माळी गुरुजी कधीही पूर्णवेळ शिकवायला नव्हते पण तेव्हाही त्यांच्या मनात माझे स्थान होते, असे मला आज दिसून आले. आजही तीस वर्षांनंतर त्यांनी माझ्याबाबत आठवणी जागवल्या, त्याने मी स्तिमित झालो हे नक्की ! त्यांच्याकडून माझा झालेला उल्लेख हा प्रत्यक्षात माझा नव्हे तर माझ्या ठायी त्याकाळी वसलेल्या सरस्वतीचा गौरव मला वाटला. मी त्यांना अलीकडे प्रकाशित झालेली माझी दोन पुस्तके भेट दिली. त्यांना आनंद वाटला.

गुरुजींचे वय साधारण पंच्याहत्तर.. पण बिना चष्म्याने वाचताना दिसले. भिलकोटला साधारण पंधरा वर्षे असावेत. पण त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची स्वतंत्र झलक ते सोडून गेलेले होते. पांढरा स्वच्छ निळ दिलेला पायजमा तीन बटणांचा तसाच स्वच्छ शर्ट आणि डोक्यावर कोणेदार टोपी.. कपडे नेहमी स्वच्छ इस्त्री केलेले आणि नीटनेटके असायचे. बोलणे नेमके.. स्पष्ट असायचे. कधी ते वकिलासारखे बोलत आणि वागत. त्यामुळे गावातील मंडळी त्यांच्याशी अदबीने बोलायची.

त्यांची मुलगी सुमित्रा वर्ग एक ते सात आमच्याबरोबर होती. सुमित्रा हुशार होती. दिसायला छान नि आकर्षक होती. वागणं नीटनेटके नि

आदबशीर.. शिक्षकाची मुलगी शोभेल अशीच. परीक्षा कोणतीही असो. मला मात्र प्रत्येक विषयात तिच्यापेक्षा जास्त गुण असायचे. गणिताची मला फार आवड. अंकगणितात माझी गती औरच होती. काळ, काम, वेगाचे कसेही उदाहरण गुरुजींनी सांगितले तरी मी चुटकीसरशी सोडवायचो. त्यामुळे वर्गशिक्षक बागूल गुरुजी मला कौतुकाने गणिताचे प्रोफेसर म्हणायचे. माझी बसण्याची जागा वर्गातील एका कोपऱ्यात होती. तेव्हा माळी गुरुजी मला गंमतीने कोपरेसर म्हणायचे. सुमित्राने मला कधीतरी मागे टाकावे असे माळी गुरुजींना सारखे वाटे.. गुरुजींच्या समाधानासाठी मी कधीतरी सुमित्राला मुद्दामहून पुढे जाऊ घ्यायला पाहिजे होते, असे आज वाटते.

मला आजही आठवते. ज्या तल्लीनतेने मी प्राथमिक शाळेत अध्ययनात मग्न व्हायचो. त्याचे मला आजही आश्चर्य वाटते. अगदी गणितातील अवघड प्रकरणेही वर्गात शिकवण्याआधी माझी आत्मसात झालेली असायची. रॉकेलवर चालणाऱ्या मंद दिव्याच्या प्रकाशात गणिताचे पुस्तक मी अतिशय एकाग्रतेने वाचत असे. ते वाचताना आणि समजून घेताना मला आत्यंतिक उच्च कोटीचा आनंद मिळत असे.. शिकण्यातली अवीट गोडी आणि सरस्वतीचा वरदहस्त यांमुळे मी रात्री झोपण्यापूर्वी सारे आत्मसात केलेले असे. मग वर्गात पुढे कधीतरी बागूल गुरुजी ते प्रकरण शिकवायला घ्यायचे.. त्यांच्या शिकविण्याला माझा प्रतिसाद पाहून ते आश्चर्यचकित व्हायचे. माझे मनापासून कौतुक करायचे.. हा सारा प्रकार आठवला की वाटते की ते दिवस थांबवता आले असते तर..? काळ कोणासाठी थांबत नाही. मग हे कोठेतरी साठवून ठेवता आले असते तर..? आज तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे काही बाबी निदान साठवणे शक्य आहे. पण या साऱ्या प्रसंगांमागे अध्ययनातला आनंद आहे. पुस्तकातला आनंद आहे..!

माळी गुरुजींना भिलकोट सोडून दोन तपे लोटली. त्यामुळे गावातले फारसे काही आठवले नाही. परंतु त्यांची वाणी आणि राहणीमान जसेच्या तसे आहे. बोलण्यातली धार कायम आहे. बोलता बोलता अनेकदा त्यांचे डोळे भरल्यासारखे वाटले. सुमारे तीस वर्षांच्या काळांनंतरही विद्यार्थी त्यांना स्वतःहून भेटायला आले. त्याच्याने त्यांना कृतार्थ झाल्यासारखे वाटले !

गुरुजींना सुभाष नावाचा मुलगा होता आमच्यापेक्षा दोन-तीन वर्ष पुढे असायचा. सुभाष अत्यंत सालस आणि हुशार होता. पुढे तो कोणत्या तरी पब्लिक स्कूलमध्ये शिकायला गेला. मला सुभाषच्या हुशारीचे खूप अप्रुप

वाटायचे. त्याच्यासारखेच आपणही काहीतरी करावे असे सतत वाटायचे. तो सुटीत आला तर मी त्याच्या संपर्कात जायचा प्रयत्न करायचो. त्याच्याशी अदबीने बोलायचो. तो आता एका पेट्रोलपंपावर काम करतो.. हे ऐकून माझे मन खिन्न झाले. माळी गुरुजी कविता करायचे.. त्यांची अध्यापनाची शैली उत्तम होती.. अंकगणितात त्यांना विलक्षण गती होती.. यामुळे आमचे वर्गशिक्षक बागूल गुरुजी गणितातले विशिष्ट भाग शिकविण्यासाठी त्यांना आमच्या वर्गावर आग्रहाने बोलवायचे.. आमच्यासारख्या पिढ्यान पिढ्या अक्षरशत्रू असलेल्या कुटुंबांच्या दारापर्यंत सरस्वतीचा प्रवाह आणून सोडणाऱ्या गुरुजींच्या घरातून ती निखळपणे वाहती राहिली नाही.. याने माझे मन विषण्ण झाले !!

★★★

२७. अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व : प्राचार्य बी. एस. पाटील

पृथ्वीतलावर जन्मास येणाऱ्या प्रत्येक मनुष्यासाठी मृत्यू अटळ असतो. तसा तो दुःखदायकही असतो. परंतु काही माणसांचे जाणे चटका लावून जाते. रंजल्या-गांजल्याचे संसार उभे करणाऱ्या माणसांचे जाणे ही सामाजिक हानी असते. लवकर न भरू शकणारी मोठी पोकळी असते. नांदगाव येथील अध्यापक विद्यालयाचे माजी प्राचार्य आणि नाशिक जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजातील एक यशस्वी मुख्याध्यापक, प्राचार्य बी.एस. तथा बाळासाहेब पाटील यांचा दोन सप्टेंबर हा स्मृतीदिन. त्यांच्या जाण्याने निर्माण झालेली पोकळी भरून निघणे अवघड आहे.

सलग साडेतीन दशकांहून अधिक काळ मविप्र समाज आणि संपूर्ण नाशिक जिल्ह्यावर आपली बौद्धिक क्षमता, अमोघ वक्तृत्व आणि व्यासंगी व्यक्तिमत्त्वाने भारावून टाकणाऱ्या या शिक्षणमहर्षाला जाऊन काही वर्षे झाली. तरी त्यांचे सच्चे विद्यार्थी, शिक्षक आणि चाहत्यांच्या डोळ्यांच्या कडा आजही पाणावताना दिसतात.

प्राचार्य बाळासाहेब पाटील तथा अण्णा हे मुळचे बागलाण तालुक्यातील औंदाणे येथील रहिवाशी होते. अण्णांना उत्तम कौटुंबिक वारसा आणि संस्कार मिळाले होते. त्यांचे वडील सुकदेव दादा शिक्षक आणि प्रख्यात स्वातंत्र सैनिक होते. आईदेखील शिक्षिका होत्या. चळवळीत वाढलेल्या वडिलांच्या घरातील वातावरण आणि शिक्षण यामुळे अण्णांची प्रत्येक नस अन् नस सभ्य आणि सुसंस्कारांनी पोसलेली होती. त्यांचे बोलणे, वागणे, संभाषण शैली आणि वक्तृत्व पुणेरी ब्राह्मणालाही लाजवणारे होते. त्यांचे भाषणच काय पण अनौपचारिक गप्पाही समोरच्याला जागीचं खिळवून ठेवीत असत. अत्यंत संवेदनशील, तरल आणि कविमनाचे प्राचार्य अण्णा विद्यार्थीवर्गात प्रिय असत.

त्यांचे पदवीपर्यंत शिक्षण पुणे येथे तर बी.एड. आणि एम.एड.चे शिक्षण धुळे येथे झाले होते. त्यानंतर १९६५-६६ मध्ये ते नाशिक जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज संस्थेत रूजू झाले. टेंभे, ताहाराबाद, मोहाडी, सटाणा,

मौजे-सुकेणे, नामपूर, आघार, लोहणेर आणि नांदगाव अशा विविध शाखांमधील नेतृत्वाची जबाबदारी त्यांनी यशस्वीपणे पार पाडली. प्रत्येक ठिकाणी त्यांनी आपला वेगळा ठसा उमटविला. ग्रामस्थांच्या मदतीने संस्थेसाठी जागा मिळविणे, इमारत निधी मिळविणे, विद्यार्थ्यांसाठी क्रीडांगणे तयार करणे अशी कामे सरांनी प्रत्येक शाखेवर असताना केली. विद्यार्थी वर्गात रमण्यासाठी आणि त्याचे उत्तम अध्ययन होण्यासाठी वर्ग, शाळा, शाळेचा परिसर सुशोभित आकर्षक करण्याकडे त्यांचा विशेष कल असे. सतत कार्यमग्न राहणे आणि त्यात नावीण्याचा शोध घेत राहणे, ही सरांची काम करण्याची शैली होती. मविप्र संस्थेच्या विविध उपक्रमांतही सर सतत अग्रेसर राहिले. संस्था उत्कर्ष निधी, हेल्पेज इंडिया, आपद्ग्रस्त निधी आणि अंधकल्याण अशा विविध उपक्रमात ते नेहमीच आघाडीवर राहिले. यामुळे संस्थेतर्फे त्यांना सातवेळा प्रशस्तीपत्रके देऊन गौरविण्यात आले होते. नांदगाव येथील लायन्स क्लब, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन परिषद तसेच नाशिक जिल्हा परिषद आदिंनी विविध समित्यांवर घेऊन त्यांच्या व्यासंगाचा उपयोग करून घेतला होता.

प्राचार्य बी. एस. पाटील सात वर्षे नांदगावच्या ट्रेनिंग कॉलेजचे प्राचार्य होते. साधारणपणे अर्ध्या तपाचा हा कालावधी म्हणजे सरांची एकूण सेवा आणि ट्रेनिंग कॉलेजसाठीही संस्मरणीय राहिला. ट्रेनिंग कॉलेजात शिक्षण घेणारे विद्यार्थी हे भविष्यात शिक्षक घेणार आहेत. भावी पिढ्या घडविणार आहेत. ही बाब ते सातत्याने प्रशिक्षणार्थींच्या लक्षात आणून देत असत. केवळ नोकरीसाठी शिक्षकी पेक्षाकडे येणाऱ्या उमेदवारांना ते खडे बोल सुनावित असत. त्यांच्या प्राचार्यपदाच्या काळात डी.एड.साठी प्रवेश घेणारा विद्यार्थी दोन वर्षांचे ट्रेनिंग पूर्ण केल्यानंतर अंतर्बाह्य बदललेला असे. त्यामुळे त्यांच्या काळात नांदगावला तयार झालेले शिक्षक आजही आपले वेगळेपण जपून आहेत !

१९८४ सालातील प्रसंग. अण्णा नांदगाव येथे प्राचार्य असताना मी नुकतेच डी.एड. पूर्ण केले होते. जिल्ह्यातील सर्व ट्रेनिंग कॉलेजांमधून मी प्रथम क्रमांकाने उत्तीर्ण झालो होतो. त्यावेळी मविप्रच्या ट्रेनिंग कॉलेजात प्रथम आलेल्या उमेदवारांना संस्थेच्या सेवेत सामावून घेतले जात असे. अनेक गरीब होतकरू उमेदवारांसाठी संस्थेने हे प्रेरणादायी व्दार नोकरीसाठी खुले ठेवलेले

असे. ही बाब प्राचार्य बाळासाहेबांनी माझ्या मनात रूजविल्यामुळेच मी प्रथम क्रमांकाने उत्तीर्ण होण्यासाठी अक्षरशः झपाटलेलो होतो. मी प्रथम आल्यानंतर स्वर्गीय वसंतरावजी पवार यांच्या हस्ते माझा सत्कार झाला. परंतु त्यानंतर तीन-चार महिने उलटले तरी मला मविप्र संस्थेकडून नोकरीची ऑर्डर मिळाली नव्हती. अशातच मविप्रचे तत्कालीन संचालक एकनाथभाऊ जाधव प्रवासादरम्यान नांदगाव रेल्वे स्टेशनजवळ थांबले होते. त्यांचे बी. एस. अण्णांशी स्नेहाचे संबंध होते. सरांनी मला निरोप पाठवून तत्काळ बोलावून घेतले. मी पोचताच सर म्हणाले, “भाऊ, हा सुरेश.. यंदा डी.एड.ला जिल्ह्यात पहिला आलाय.. घरची परिस्थिती प्रतिकूल आहे. पण पोरगा होतकरू आहे..”

“मग संस्थेने ऑर्डर दिली नाही का..?” एकनाथभाऊंनी विचारले. “त्यासाठीच मी त्याला तुमच्यासमोर बोलावून घेतले.. भाऊ..यांचा संस्थेने पहिला आल्याबद्दल सत्कार केला. यांच्यापेक्षा कमी गुण असलेल्या त्याच्याच वर्गातील मुलांना ऑर्डर मिळाल्या.. याचा परिणाम त्यांच्या आणि आमच्या अध्यापकांच्याही मनोधैर्यावर होत आहे..”

एकनाथ भाऊंनी माझ्याकडून ताबडतोब अर्ज लिहून घेतला. बरोबर तिसऱ्या दिवशी माझी मविप्र समाजात शिक्षक म्हणून नेमणूक झाल्याची ऑर्डर मला मिळाली.. बाळासाहेबांसारखे अध्यापक, प्राचार्य आणि पितृतुल्य व्यक्तिमत्त्व असल्यामुळेच मी मविप्रमध्ये ऑर्डर मिळवू शकलो. नांदगावला प्रवेश घेणाऱ्या अनेक तरुणांचे भविष्य बी.एस. पाटलांनी सोनेरी करून टाकले. अगदी फाटक्या कुटुंबातील विविध जातीधर्माची मुले सरांनी आपली पाल्ये म्हणून सांभाळली.. ते माझ्या आयुष्याच्या वाटेवर भेटले नसते तर मी आज माझ्या गावी मोलमजुरी करण्यापलीकडे काही करू शकलो नसतो..

डी.एड.चे प्रवेश शुल्क त्यावेळी अतिशय कमी होते. तेथे सरांनी विद्यार्थ्यांना सवलती दिल्या. श्रमदानातून पैसा उपलब्ध करून देण्यासाठी त्यांनी अनेक उपक्रम राबविले. अडल्या-नडलेल्यांसाठी कमालीचे मृदू असलेले बी.एस. अण्णा बेशिस्त आणि नाठाळांसाठी कर्दनकाळ होते. पूर्वी नांदगावचे कला-विज्ञान-वाणिज्य महाविद्यालय आणि ट्रेनिंग कॉलेज एकाच आवारात भरत असे. दोन्हीकडेचे वर्गही सकाळी भरत असत. अशा वेळी सकाळी घंटा झाल्यानंतर ट्रेनिंग कॉलेजात राष्ट्रगीत चालू झाले तर कला-वाणिज्य-विज्ञान

महाविद्यालयातील मुलेही आवारात असतील तेथे पुतळ्यासारखी स्तब्ध उभी राहात असत. या मागे बी.एस.पाटलांची शिस्त आणि दरारा होता.

डी.एड. कॉलेजला प्राचार्य असताना पाटील सर वसतिगृहाशेजारी राहायचे. यावेळी आम्हा विद्यार्थ्यांवर त्यांची करडी नजर असे. सरांच्या धर्मपत्नी सिंधु अक्का आमच्यासाठी कधी मोठी बहीण तर कधी आई म्हणून राहिल्या. आज आपापल्या क्षेत्रात समाधानी असलेली अण्णांची तिन्ही मुले वसतिगृहातील सर्व मुलांना मामा म्हणत असत.. हे तिघे जण आम्हास त्यावेळी कधी प्राचार्यांची मुले भासलीच नव्हती. अतिशय अशिक्षित घरातल्या आणि गरीब परिस्थितीतल्या मुलांशीही ते सौजन्याने वागत.

बी. एस. पाटलांचा सुटीचा दिवस अधिक करून वसतिगृहातील मुलासमवेत जाई.. त्यांच्या अनौपचारिक गप्पाही अत्यंत स्फूर्तिदायी असत.. त्यांचे मार्गदर्शन मी कानात जीव आणून ऐकत असे.. यामुळेच शिक्षण, साहित्य, कला अशा विविध क्षेत्रांत निपुण असलेले अण्णा माझ्यासाठी कायम आदर्श राहिले आहेत. ते उत्तम वक्ता होते. कविता सादर करण्याची त्यांची शैली विलक्षण होती. ते मनस्वी कवी होते. म्हणूनच विसूभाऊ बापटांचे कुटुंब रंगलय काव्यात यांचे प्रारंभिक प्रयोग नांदगावच्या मराठा विद्या प्रसारक समाजाच्या शैक्षणिक संकुलात झाले. गरजूंसाठी हात देणाऱ्या आणि शिक्षणप्रक्रियेत सतत नावीण्याचा ध्यास घेणाऱ्या या अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वास विनम्र अभिवादन !

★★★

२८. दुसरी संधी..

समाजात वावरताना दररोज नवनवीन अनुभव येतात. निरनिराळी माणसे.. त्यांचे वेगवेगळे स्वभाव.. भिन्न भिन्न.. स्वप्ने यांमुळे अनेकदा समोरच्याला मनस्तापाला सामोरे जावे लागते. १९९६ सालातील प्रसंग. मुक्त विद्यापीठाचे बी.एड. आणि एम.एड. चे अभ्यासक्रम स्विंगमध्ये होते. विद्यापीठाने अभ्यासक्रम विकसित करायचे नि राज्यभरातील महाविद्यालये आणि तेथे अध्यापन करणाऱ्या अध्यापकांनी ते राबवायचे अशी मुक्त विद्यापीठाची कार्यपद्धती प्रारंभीच ठरलेली होती. राज्यभरातील अध्यापकांनी अभ्यासक्रम कसा राबवावा, याचे प्रशिक्षण विद्यापीठ आणि तेथे काम करणारे आम्ही अध्यापक देत असू.

यातून एक कल्पना पुढे आली, 'आपण अभ्यासक्रम कसा राबवावा? संमंत्रण कसे करावे ? हे अभ्यासकेंद्रावरील अध्यापकांना सांगतो. पण अभ्यासकेंद्र चालविण्याचा अनुभव आपल्याला तरी आहे काय.. ? मग आपण विद्यापीठ मुख्यालयात असे एखादे अभ्यासकेंद्र का चालवू नये ? त्यातून फिडबॅक मिळून बाहेरच्या लोकांना नेमके प्रशिक्षण देता येईल.' ही कल्पना आम्ही नवोदितांनी उचलून धरली. आणि नाशिकच्या मुख्यालयात एम.एड. शिक्षणक्रमाचे अभ्यासकेंद्र सुरू करण्यात आले. या केंद्रावर संमंत्रणासाठी नाशिकमधील शिक्षणक्षेत्रातील बुजुर्ग प्रा. गो.रा. बेळे आणि प्रा. श्रीरंग गुणे यायचे. त्यांच्यासोबत काम करतांना आनंद वेगळा असायचा.

एम.एड. ला प्रवेश घेताना बी.एड. अनिवार्य असते. परंतु मुक्त विद्यापीठाच्या पहिल्या दोन तुकड्यांना एम.ए., डी.एड. असलेले पण बी.एड. नसलेल्यांनाही प्रवेश मिळण्याची सुविधा होती. माझ्याकडे मार्गदर्शनासाठी असलेल्या दोघांचे प्रवेश एम.ए., डी.एड. कोट्यातच झालेले होते. ते बी.एड. नव्हते. त्यात नंदू नारखेडे नावाचा विद्यार्थी माझ्याकडे होता. एके दिवशी मार्गदर्शन करताना बी.एड.चा विषय निघाला. बावीस वर्षांपेक्षा अधिक सेवा होऊनही त्याला मुक्त विद्यापीठाच्या बी.एड.ला प्रवेश मिळालेला नव्हता. त्यासाठी त्याने सतत तीन वर्षे अर्ज केलेले होते. मला आश्चर्य वाटले. १९९६ मधील संपूर्ण प्रक्रिया नुकतीच पूर्ण झाली होती. 'पुढील वर्षी जेव्हा अर्ज कराल

तेव्हा जरा चौकस राहा', असा सल्ला मी त्यांना दिला. विद्यार्थी मुळात चौकस नि धडपडणारा होता. माझा शब्द त्याने ध्यानात ठेवला. पुढील वर्षात म्हणजे १९९७ च्या प्रवेशासाठी त्याने विहित पद्धतीने अर्ज केला.

मात्र मागील तिन्ही वर्षांप्रमाणे त्याला प्रवेशाबाबतचे पत्र मिळाले नाही. मी गुप्तपणे चौकशी केली. यादीत त्याचे नाव होते. मात्र पत्र मिळाले नव्हते. पत्र मिळाले नाही की पाठविलेच नाही, याचा मी वास घेतला. मला दुर्गंधी आली. मी प्रथम त्यास तत्कालीन शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा संचालकांची भेट घेण्यास सांगितले. विद्यार्थ्यांने भेट घेतली. उपयोग झाला नाही. दरम्यान बी.एड. प्रवेशासंबंधित एकूणच प्रवेशाबाबत संशयाचे ढग विद्यापीठाच्या आकाशात जमा होत होते. मी अधिक चौकशी केली. प्रवेश जाणूनबुजून टाळला जातोय, हे लक्षात आले. मी त्या विद्यार्थ्यास काही बाबी समजावून सांगितल्या. तयारी करवून घेतली. आणि सर्व परिस्थिती तत्कालीन कुलगुरूंच्या समोर मांडावयास लावली. प्राचार्य अशोक प्रधान त्यावेळी कुलगुरू होते. या विद्यार्थ्यांची केस प्रधान सरांनी शांतपणे समजून घेतली. त्याच्यावर अन्याय झालेला होता. दोन वेळा मेरीट लिस्टमध्ये नाव असूनही पत्र पाठविले गेलेले नव्हते. भराभर चक्रे फिरली. प्रवेश मिळाला. तोवर माझीही काहीशी दमछाक झाली होती. पण अखेर न्याय मिळाला. अशा अनेकांना डावलून भलत्याच उमेदवारांना प्रवेश दिल्याचे प्रकरण पुढे महिनाभरातच बाहेर आले.

अशा या विद्यार्थ्यांने १९९६-९७ या वर्षात एम.एड. ला तर १९९७ - ९८ या शैक्षणिक वर्षात बी.एड. ला प्रवेश घेतला होता. आजच्या परिस्थितीत आधी एम.एड. आणि नंतर बी.एड. हे जरा उलट वाटेल. परंतु त्यावेळी ते सारे विधीवत होते. त्या विद्यार्थ्यांचा मी एम.एड.चा अधिकृत संशोधन मार्गदर्शक आणि बी.एड. प्रवेशासाठी एक पालक आणि कार्यकर्ता या दोन्ही भूमिकांत काम केले होते. या दोन्ही भूमिका मी स्वेच्छेने केलेल्या होत्या. आनंदाने केल्या होत्या. माझ्या दैनंदिन नोकरातला अनिवार्य भाग यात कोठेही नव्हता. एखादा धडपडणारा विद्यार्थी असेल तर त्याला मदत करायला मला नेहमीच आनंद मिळत आला आहे. मी केलेले मार्गदर्शन आणि दिलेला मदतीचा हात यामुळे त्या विद्यार्थ्यांच्या ठायी कृतज्ञता भाव होता. मुळात शिक्षक असलेल्या नारखेडेच्या शब्दातूनही तो भाव व्यक्त होत असे.

पण हा भाव पुढे सोयीनुसार बदलला. कॉमन वेल्थ ऑफ लर्निंगतर्फे दर दोन वर्षांनी विद्यार्थ्यांसाठी आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार दिला जातो. पुरस्कारासाठी विद्यापीठातर्फे या विद्यार्थ्यांचा प्रस्ताव पाठविण्यात आला. त्या प्रक्रियेत मी होतो. पुढे या विद्यार्थ्यांची पुरस्कारासाठी निवड झाली. मलाही आनंद झाला. पण माझा हा आनंद फार काळ टिकला नाही. माझ्या या विद्यार्थ्यांची उंची एकाएकी एवढी वाढली की त्या बहुमजली इमारतीपुढे मी एक झोपडी दिसायला लागलो. त्याचे काही जाहीर कार्यक्रम झाले. काही वर्तमानपत्रात छापून आले. त्यात त्याला बी.एड., एम.एड. साठी त्याला मार्गदर्शन करणारी नावे पाहून माझा सत्यावरचा नाही, पण माणसांवरचा विश्वास कमी झाला.

१९९६-९८ दरम्यान विद्यापीठात नसलेल्या लोकांनी त्यांना कसे मार्गदर्शन केले, याची वर्णने काही वर्तमानपत्रात मी वाचली. माझ्याकडे विभागात, अनेकदा घरी मार्गदर्शनासाठी तासन्-तास हा विद्यार्थी येत असे. त्याला माझ्या घरच्यांनी नि कार्यालयातील सहकाऱ्यांनी पाहिलेले होते. त्याचा माझ्या कार्यालयातील सहकाऱ्यांशीही उत्तम परिचय झालेला होता. वर्तमानपत्रातील बातम्या वाचून माझी कार्यालयातील मंडळी अस्वस्थ होत होती. आलटून-पालटून मला विचारत होती. एक जण म्हणालाच, “मी असतो ना तर चांगली खरडपट्टी काढली असती. दामिकपणाचा बुरखाच फाडला असता !”

यावर मी काही बोललो नाही. खरडपट्टी सोडाच पण काही विचारण्याचीही माझी इच्छा नव्हती. गरजही नव्हती. तशी इच्छा असती तर त्याची वेळ घेऊन मला त्याच्याकडे जावे लागले असते. कारण त्याचे जाणे - येणे आता तथाकथित वलयंकित मार्गदर्शकांकडे होते. बी.एड., एम.एड.च्या पदव्या मिळाल्यानंतर त्यांचे माझ्याकडे येणे बंद झालेले होते. या विद्यार्थ्यांचा विषय माझ्यापुरता मी संपवला होता. त्यानंतरही माझ्याकडे एम.ए., एम.एड., एम.फिल., पीएच.डी.च्या मार्गदर्शनाच्या निमित्ताने अनेक विद्यार्थी येत गेले. मी माझा धर्म निभावत राहिलो. दिवस जात राहिले.

साधारण पाच-सहा वर्षांचा काळ गेला. नंदू नारखेडेचा एके दिवशी फोन आला. माझी बोलण्याची इच्छा नव्हतीच. पण माझ्यातील शिक्षकाने कुरघोडी केली. मी त्याचे सारे ऐकून घेते. त्याला आता पीएच.डी.साठी माझे मार्गदर्शन हवे होते. मला द्यावयाचे नव्हते. माझ्याकडील विद्यार्थी पाहता त्याचा

नंबर लागणे शक्यही नव्हते. मी त्याला माझ्याकडे जागा आणि वेळ नाही, असे शांतपणे सांगितले. मी दिलेले कारण ही वस्तुस्थिती असली तरी त्याने माझ्यातल्या मार्गदर्शकाला केलेल्या जखमाही त्याला कारणीभूत होत्या. हे सत्य दडवणे माझ्यातल्या शिक्षकाला प्रशस्त वाटत नाही. माझ्यातला शिक्षक जागृत आणि लवचीक असल्यामुळेच दांभिकपणा करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा उपमर्द मी करू शकलो नाही. परंतु टोकाचा वस्तुनिष्ठ परीक्षकही माझ्यात होता. त्यामुळेच दुसरी संधी घ्यायची नाही, हे मी पक्के ठरविले होते !

★ ★ ★

२९. हेंकळाचा काटा !

दिवाळी संपत आली होती. चौघीपैकी किमान एक-दोघी बहिणी तरी दिवाळीसाठी याव्यात अशी माझी दरवर्षी अपेक्षा असते.. अलीकडे त्यांचा माहेरचा ओढा कमी झाला होता. ज्या साखळीच्या साह्याने त्या जोडल्या होत्या.. त्या साखळीतील मुख्य कडी निखळली होती. आई जाऊन दोन वर्षे झाली होती. आईकडे जेवढ्या सुखदुःखाच्या गोष्टी करता येतात. तेवढ्या कदाचित भाऊ-भावजयीकडे करता येत नाहीत. अंतर पडते म्हणतात. आई गेली नि आमच्या बहिणींचे भिलकोटही बंद झाले. बहिणींना भिलकोट आणि नाशिक यात भावनिक अंतर वाटणे स्वाभाविक होते.

आम्हा दोघा भावांना चार बहिणी. भावासह सर्व माझ्यापेक्षा मोठ्या.. नेहमीप्रमाणे दिवाळीपूर्वी चांगले पंधरा दिवस बहिणींना निरोप धाडले. फोनवरून प्रत्यक्ष बोलून दिवाळीला येण्याचा आग्रह केला. आईची पोकळी आणि त्यांच्याही संसाराचा व्याप पाहता त्यांचे येणे तसे अवघडच होते. पण त्या निमित्ताने चौघी एकत्र येतील. एकमेकींशी हितगुज करतील. त्यांच्यात असलेले भावनिक संबंध भक्कम करण्याचा प्रयत्न करतील असे मला वाटले. तसे प्रत्येक दिवाळी आणि आखाजीला मला वाटते. माहेरकडचे कोणीही विचारित नाही.. असा त्यांच्या सासरच्या भाऊबंदकीतील मंडळींचा गैरसमज होऊ नये, असाही माझा हेतू असतो.

दिवाळी चार दिवसांवर आली.. तेव्हा महडहून अक्काचा फोन आला. “मला बरे वाटत नाही.. मुलेही घरी महडला येणार आहेत.” त्यामुळे मी दिवाळीनंतर सावकाश येऊन जाईन.. वाट पाहू नकोस.. अक्काचे नितीन आणि पंकज दोन्ही मुले नाशकातच असतात. शिक्षण सर्वसाधारण झालेली मात्र स्वाभिमानी आहेत.. प्रामाणिकपणे नि कष्टाने कमवतात.. एकमेकांना

सांभाळून राहतात. त्यांनीही नाशिकहून गावी महडला न जाता माझ्या घरी अक्कासह दिवाळी साजरी करावी असा माझा प्रस्ताव होता.. मात्र यावेळीही तसे घडणार नव्हते.

भाऊबीजेच्या पूर्वसंध्येपर्यंत इतर तिघींपैकी कोणीही आले नाही. 'येणार .. नाही येणार' असे निरोपही नाहीत. यामुळे माझी द्विधा अवस्था झाली. ज्यावर्षी एकही बहीण येत नाही .. त्यावर्षी मी किमान दोघा बहिणींकडे भाऊबीज घेऊन जातो.. हे माझे पक्के ठरलेले असते. आईने असा मला नियमच घालून दिला होता. रात्री दहापर्यंत कोणाचाही निरोप वा फोन नसल्याने मी राशी चर्चा करून मी सकाळी महड आणि सोनजसाठी निघावे.. असा निर्णय घेतला.

सकाळी लवकर आवरले.. पण निघताना जरा संदिग्धता होतीच.. आबा सोबत मोबाईल राहू द्या.. कोणाचा फोन आला.. निरोप आला.. तर आम्ही ताबडतोब संपर्क करू तावडीने सल्ला दिला. तसा मी निघालो. नाशिक- मालेगाव अडीच तास, तेथून सोनज अर्धा तास सोनजहून माईच्या मळ्यात पुन्हा अर्धा तास असा प्रवास करीत भर दुपारच्या उन्हात बारा वाजता बहिणीकडे पोचलो. आमचे दाजी अशोक पाटलांचे शेतात काहीतरी काम चालले होते.. घराचे दार बंद होते. मला पाहताक्षणी ते हसले.. मी सारे समजलो. ते म्हणाले, "मला वाटलेच होते.. असे काहीतरी होईल..!"

ते हसून सांगत होते. परंतु मनातून मी खिन्न झालो होतो.. मला प्रवासाचा नि उन्हाचा प्रचंड त्रास होतो.. हे माझ्या बहिणीला आणि पाहुण्यांनाही चांगले माहीत होते. ऑक्टोबर महिन्यातल्या कडक उन्हात मी बहिणीच्या भेटीसाठी आलो खरा.. पण बहीण सकाळच्या गाडीने माझ्या घरी गेली होती.. मी पाहुण्यांना कळवळून म्हणालो.. "अहो एक रुपयात दिल्लीच्या माणसाशी आपण बोलू शकतो.. तुम्ही माईला बसवले तेव्हा एक रुपया खर्चून फोन केला असता तर माझी धावपळ वाचली असती.. तुमच्या घरी फोन नाही.. पण

सोनजमध्ये अगदी पावला-पावलावर कॉईनबॉक्स आहेत.. सलग सहा सात तास प्रवास, त्यासाठी झालेला अनाठायी खर्च वाचला असता.. उन्हाच्या त्रासातूनही माझी सुटका झाली असती..”

आयुष्यात मी वेळेला सर्वात जास्त जपत असतो.. अनाठायी गमावलेला वेळ हा पैशांपेक्षाही किमती असतो.. ते मी पाहुण्यांना सांगत होतो. आमचे पाहुणे ‘मला वाटलेच होते’ असे अधूनमधून सांगत निर्विकारपणे हसत होते.. मी आतून कुरतडला जात होतो.

बहिण घरी नसल्याने चहा-जेवणाचा प्रश्न आला नाही.. पाहुण्यांनी दिवाळीचा फराळ दिला.. एरवी सटरफटर खाण्याला नाक मुरडणारा मी कसलेही नखरे न करता समोर आलेली प्लेट संपवली.. नि आल्या पावली नाशिकचा रस्ता धरला.. बहिणीच्या भेटीसाठी नि ओवाळून घेण्यासाठी.. मिळेल ते वाहन पकडून सायंकाळी नाशिकला पोचलो.. सूर्यास्त होण्यापूर्वी बहिणीने मला ओवाळले.. ह्याने मला आनंद झाला.. माझा दिवसभराचा थकवा काहीसा कमी झाला.. परंतु विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या नि दळणवळणाच्या क्रांतीनंतरही नाहक वाया गेलेला दिवस हेंकळाच्या काट्याप्रमाणे माझ्या मनात खुपत होता !

★★★

३०. नाल

“काय आश्या, आज कितला मारात ?” बाळूने नेहमीचा प्रश्न विचारला. तसा अशोक जखमी मांजराप्रमाणे फिस्कारत बाळूवर धावला. “नि आयना बेरड तुन्हें नेहमीनंच शे ... सवता खिसा भरंस आन दुसरास्ना खिसा चाफलंस साला !”

“ये गप मरारे रांडनाओ... तुमनं दरोजनं शे हाई रडगाणं सालं... तू म्हणंस त्यांनी जिकात नि तो म्हणस तू जिकात... सुद्या नि पभ्या बी म्हणी न्हायनात आम्ही बी हारनूत... मग काय मी जिकायनू कारे सुक्काळणा हो.!” गावातल्या शाळेमागील पडक्या घरात दररोज मांडलेल्या पत्त्यांच्या डावातील ही झोंबाझोंबी दररोजची ठरलेली असायची.

आमचं गाव तसं चांगलं. माणसं चांगली. गावात काही कर्तबगार नि नाकासमोर चालणारी मंडळी होती. तशी भंगट मंडळीही होती. अनेक भंगटपणांपैकी पत्ते खेळणे हा एक भंगटपणा होता. पत्ते खेळणे हा काही मंडळींचा नित्य दिनक्रम असे. यात काही फुलटाइम पत्ते खेळणारे, काही पार्टटाइम आणि काही कधीतरी पत्ते खेळणारे असत.

पूर्वीच्या काळी गावात पत्ते हे करमणुकीचे साधन म्हणून खेळले जात असे. अक्षयतृतीया म्हणजे आखाजीच्या दिवशी आणि रात्रीही परंपरागत पद्धतीने पत्त्यांचे डाव रंगत असत. हे पत्ते खेळणे कवड्यांबरोबर असे. पण जसाजसा काळ गेला तसतशा कवड्या लुप्त झाल्या. करमणुकीचा उद्देशही मागे पडला. त्याची जागा हळूहळू जुगाराने घेतली गेली. गेली अनेक वर्षे गावात पैसे लावून पत्ते खेळले जातात. या खेळात काही बहादुरांना वेळेकाळाचेही भान नसते. पूर्वी करमणूक म्हणून बदामसत्ता, झब्बू, हुकूम, पाच-पत्ती, शो-शो असे पत्त्यांचे खेळ खेळले जात. आता त्यांची जागा तीन पत्ती आणि विशेषतः रमी अशा खेळांनी घेतलीय. नंतरच्या काळात हे सारे खेळ पैसे लावून जुगार स्वरूपात खेळले जाऊ लागले.

गावातील काही माणसे इतके पत्त्यांच्या अधीन झाले, की खिशातील पैसे संपेपर्यंत ते उठत नाहीत. मग पाच-सात जण एकावेळी खेळायला बसले की, एकेकाचा खिसा रिकामा होणार हे आलंच ! ज्याच्याकडील पैसे संपले

तो आपोआप खेळाच्या बाहेर पडणेही आलंच. परंतु एकाच ठिकाणी बसलेल्या आणि त्याच जागी खेळणाऱ्या पाच-सात जणांमधील पैसे हरण्याचा सिलसिला मोठा विलक्षण असे. म्हणजे पहिला पैसे हरला की तो बाजूला होई, दुसऱ्याचे पैसे संपले की तोही कुरकुरत बाजूला बसे. तिसऱ्याचे पैसे संपले की तो राहिलेल्यांना शिव्या घालत बाजूला होत असे. शेवटी दोघे राहिले की ते एकमेकाकडे संशयाने पाहात. कारण त्यांच्यामध्येही कोणी फारसे विनमध्ये नसे. म्हणून प्रत्येक जण समोरच्याला “लबाड शे भडवा.” म्हणून कोसत असे. आपापसात भांडत असत.. हे वर्षानुवर्षे चालत आलेलं होतं.

येथे बहुतांश जण पैसे हरण्यामागील म्हणजे गमावण्यामागील गंमत निराळीच होती. ती सहज साधी होती. पण लक्षात कोणी घेत नव्हतं. म्हणून वर्षानुवर्षे फक्त हरत होते. त्याचं असं होतं, की पत्ते खेळण्यासाठी पत्त्यांचा कॅट म्हणजे बावन्न पत्त्यांचा संच प्रत्येकाकडे नसायचा. असला तरी तो चांगल्या स्थितीत नसायचा. तर या पत्तेबहादुरांसाठी पत्त्यांचा कॅट पुरवायचे काम रामादाजी करीत असे. रामादाजी हे काम वर्षानुवर्षे करीत असे. पत्ते खेळण्यासाठी पत्ते पुरविण्याच्या मोबदल्यात रामादाजी दर दोन डावांनंतर सर्वांच्या मांडलेल्या एकूण रकमेतून विशिष्ट रक्कम काढून घेत असे. त्याला ‘नाल’ काढणे म्हणत. ही नाल म्हणजे पत्त्यांचे भाडे असे.

समजा सहा जणांनी रमीचा डाव मांडला. तो ‘प्रत्येकी पाच रुपये मांड’ याप्रमाणे खेळला जात असे. म्हणजे सहा जणांनी प्रत्येकी पाच रुपयेप्रमाणे एकूण तीस रूपये मध्यभागी मांडायचे. जो डाव जिंकेल, म्हणजे ज्याने डूब मारली, त्याला ते मध्यभागी मांडलेले तीस रुपये मिळायचे. असा प्रत्येक डाव कोणीतरी जिंकायचा. प्रत्येक दोन डावांनंतर रामा दाजी पत्त्यांचे भाडे म्हणून एका खेळाडूच्या मांडइतके म्हणजे पाच रुपये ‘नाल’ घ्यायचा.

रामादाजी म्हणजे विलक्षण माणूस ! इतका की नाल काढून साठलेले पैसे तो अनेकदा तिथल्या तिथे व्याजाने द्यायचा. मग एखादा खेळाडू आपल्याकडील पंचवीस-तीस रुपये हरले की दाजीकडून पैसे घ्यायचा. दाजीचे व्याजदरही भारी. वीस रुपयाला दर आठवड्याला दहा रुपये व्याज असे. म्हणजे गुरुवारी आठवडे बाजाराच्या दिवशी पत्ते खेळता खेळता एखाद्याला वीस रुपये व्याजाने दिले की ते त्याने अधी-मधी परत करायचेच नाहीत, असा नियम असे. घेणाऱ्याने थेट पुढच्या गुरुवारी मुद्दल वीस अधिक व्याजाचे दहा असे तीस रुपये दाजीला परत करावयाचे असत. तीस रुपये देणे

अवघड असेल तर दहा रुपये व्याज भरून मुद्दल वीस रुपये त्यापुढील गुरुवारसाठी ग्राह्य धरले जात असे. मात्र व्याज आणि मुद्दल मिळून तीसपैकी काहीही जमा केले नाही तर तीस रुपये मुद्दल ग्राह्य धरून त्या पुढील गुरुवारी पंचेचाळीस रुपये जमा करणे अनिवार्य असे. व्याजावर व्याज असे चक्रवाढव्याज वाढत जाऊन ती रक्कम शेकड्यातून काही हजारात पोचत असे. रक्कम परत मिळण्याची शक्यता नसेल तर रामादाजीला पैशांच्या बदल्यात घरातील भांडी, दागिने, खळ्यातील धान्य, जनावरे परतफेड म्हणून चालत असत. रामादाजी पुढे शेतीचा तुकडाही गहाण करून घेत असे. पुढे काही शेती रामादाजीने आपल्या नावावरही केली. कोणी कूरकूर केली तर दाजीकडे सर्व मार्ग होते. असे वर्षानुवर्षे पत्त्यांचे डाव गावात चालले. दर दोन डावांनंतर दाजी नाल काढत राहिला. लोक खेळत राहिले. पैसे मांडत राहिले. पैसे हरत राहिले. कोण जिंकले याची चर्चा करीत राहिले. पण वर्षानुवर्षे चाललेला या खेळाचा हिशेब कोणी तपासून पाहिला नाही. तशी इच्छाही कोणाला झाली नाही.

हिशेब असा होता. दर दिवशी खेळायला पाच-सहा जण बसायचे. त्यांच्याकडे सरासरी पन्नास म्हणजे एकूण तीनशे रुपये असायचे. या तीनशे रुपयाभोवती हे सारे खेळायचे. यात एका डावासाठी प्रत्येकी पाच म्हणजे सहा जणांचे एकूण तीस रुपये इतकी मांड जमायची. खेळताना आलटून पालटून कोणीतरी हरायचे कोणीतरी जिंकायचे. मात्र दर दोन डावांनंतर पाच रुपये 'नाल' म्हणून बाजूला बसलेल्या रामा दाजीच्या खिशात जायचे. ही नाल निरंतरपणे निघायची. ती एकूण तीनशे रुपयांतूनच जायची.

म्हणजे सहा खेळाडूंनी एकदा बैठक मारली की ते सतत दहा-दहा तास खेळायचे. या दहा तासांत रमीचे किमान पन्नास-साठ डाव पूर्ण व्हायचे. साठ डाव पूर्ण होताना दर दोन डावांनंतर पाच रुपये असे वीस वेळा काढले जायचे. वीस वेळा काढलेले प्रत्येकी पाच असे शंभर रुपये नुसते नाल म्हणून दाजीच्या खिशात गेलेले असायचे. म्हणजे खेळणाऱ्या सहा जणांकडे आता सर्व मिळून केवळ दोनशे रुपये उरायचे. कधी जास्त वेळ खेळ रंगला तर खेळाडूंकडील शिल्लक रक्कम आणखी कमी होई. आणि नालवाल्या रामादाजीचा खिसा अधिक जड होत असे. परंतु उठताना कोण जिंकलं म्हणून एकमेकांना दूषणे देत हमरी तुमरीवर येत ही सर्व भंगट मंडळी नकळत साराच पैसा नाल काढणाऱ्या दाजीच्या भंजाळी भरत असत.

सदरचा व्यवहार त्यांना कळत नसे की ते तसे अवसान आणत, हे न समजणारे कोडे होते. एक गोष्ट मात्र खरी होती.. खेळाडू वर्षानुवर्षे हरत होते. नालवाले चरत होते.. त्याचे घर भरत होते.. आणि पत्तेबाज खेळाडूंचे संसार वर्षानुवर्षे भेलकांडत हवेमध्ये विरत होते !

★ ★ ★

३१. प्लॅ टफॉर्म.

आज कोणत्याही खेळाकडे पाहिलं की मन भूतकाळात धावतं. तीस-पस्तीस वर्षापूर्वीची चित्रे डोळ्यासमोर उभी राहतात. लहाणपणीचं गावातलं खेड्यातलं खेळणं आठवतं. खेड्यातलं खेळणंही खेड्यासारखंचं असायचं. पूर्वीचं सारच वेगळं असायचं. एकदम रायवळ, राकट, दणकट नि आठमुठे. तेव्हाचे खेळही वेगळे. हुतुतु, कुस्ती, विटीदांडू, गोट्या, भवरे, टक् टक् घोडी, गोट्या, सुर-पारंब्या... असे सारेच मैदानी खेळ असायचे ! आताचे क्रिकेट तेव्हा ऐकवातही नव्हते. पण त्यात नि विटीदांडूत काही अंशी साम्य. लहानपणीचे आमचे मुलांचे खेळ मला अजूनही आठवतात. आमच्यातले काही जण भलतेच आडदांड होते. त्यांची क्षमता प्रचंड दिसायची.

हुतुतुमधल्या चढाईची आणि पकडीची अफलातून क्षमता आम्हाला तेव्हाही बघायला मिळायची. विटीदांडूमधली विटी टोलविण्याची ताकद, टोलविलेली विटी वरचे वर झेलण्याचे कौशल्य, गोटीने गोटीला मारण्याचा अफलातून नेम, गोटी बध्यात टाकण्याचे कसब जबरदस्त असायचे. उखा महाराजांचा उत्तम हा एक रांगडा गडी होता. त्याच्या दांडूचा तडाखा बसलेली विटी नेहमीच हरवायची. त्याचा दांडूही इतरांपेक्षा वेगळा असे. लांबी आणि जाडीने तो आडमाप असे. इतर मुलांना उत्तमचा दांडू हातात पेलवत नसे. उत्तमने विटीवर प्रहार केला की तिचा टाक्कन आवाज व्हायचा. विटी इतकी वेगात जायची की दिसायची नाही. यामुळे ती हवेत झेलणे दूर. तिचा शोध दूरवर कोठेतरी घ्यावा लागायचा दोन्ही पार्टीचे खेळाडू मग विटी शोधण्यासाठी एकजूट व्हायचे. पण उत्तमच्या दांडूवर नीटपणे आलेली विटी सापडत नसायची. ती खळ्यांमधील गऱ्या, रांगा, वडांगा, वघे किंवा दगड धोंड्यात गडप झालेली असायची. सापडली तर तिचे तुकडे झालेले असायचे. उत्तमसारखे अनेक खेळाडू गावात असायचे. हवेत मारलेली विटी वरचेवर झेलायचे कसबही मुलांचे अफलातून होते.

आमची मैदाने म्हणजे नदी किंवा तलावाकाठची खडकाळ नि झाडाझुडपांची जागा असायची. हवेत उडालेली विटी पळत जाऊन झेलताना

पायाखाली काय आहे याचे भान नसायचे. अनवाणी पोरे बेफाम होऊन दगडधोंडे-काटे-झुडपे यांची पर्वा न करता हवेतील विट्या सहज झेलत. आजच्या खेळांसारखे मैदान उत्तमला आणि पोरांना असते तर..? आचरेकरांइतके नाही.. पण किमान प्रशिक्षण देणारे शिक्षक या तरुणांना मिळाले असते तर..? लिंगाराम आदिवासी म्हणून त्याला शोधत स्वतःचेच उदात्तीकरण करून घेणारे खेळप्रेमी सामाजिक कार्यकर्ते या आमच्या गावांकडेही वळले असते तर...? कोणी सांगावं गावस्करच्या जागी उत्तम नि सचिनच्या जागी आमचा साहेबरावही राहिला असता. प्रचंड शारीरिक क्षमता, झोकून देण्याची वृत्ती असलेल्या उत्तमला-साहेबरावसारख्यांना सचिन-सेहवागासारखे कोच आणि प्लॅटफॉर्म मिळाले असते तर..? हे शक्य होतं .. प्रचंड मेहनत, जिगर, आणि चिवटपणा असलेल्या आमच्या भला अप्याने निदान महाराष्ट्र केसरीला नक्कीच हात घातला असता. उत्तम, साहेबराव, भला अप्या सोडा पण त्यांच्या पुढच्या पिढ्यांना तरी काहीतरी सोय आणि किमान हवा असलेला प्लॅटफॉर्म मिळेल की नाही कुणास ठाऊक?.. केवळ दूरचित्रवाणीवर सामने बघण्यात आणि त्यावर चर्चा करण्यात पुढच्याही पिढ्या धन्य होतील असेच दिसतेय. कारण त्यांच्या नशिवात ग्राऊंड सोडा गावात माध्यमिक शाळाही नाही. आचरेकर-राईट-आमरेंसारखे प्रशिक्षक सोडा..साधा क्रीडा शिक्षकही नाही. एवढेच कशाला दैनंदिन वर्तमानपत्र पोहोचवणारी बसही येत नाही. अशी व्यवस्था या समाजाची आम्हीच करून ठेवलीय !

बरं ही पोरं कोठे वसतिगृहात राहून शिकणंही अवघड. कारण शासकीय वसतिगृहे फक्त मागासवर्गिंधांपुरती .. या गावांतील मुले तथाकथित जातिव्यवस्थेत पुढारलेली.. जात उच्चभ्रू ..म्हणून कोणत्याही सवलती नाहीत. कसलीही आर्थिक मदत नाही. शिक्षण नाही. मदत नाही नि परिस्थितीही नाही.. म्हणजे येथली पोरं पुन्हा मातीतच जाणार.. गेल्या अनेक पिढ्या मातीत राबलेले हात तसेच भविष्यातही राबत राहणार.. सचिननंतर अर्जुन येणार.. हे झालं खेळात. सिनेमातही खानानंतर दुसरा खान, एका कपूरनंतर दुसरा-तिसरा अशा कपूरांच्या पिढ्या येणार .. संगीतातही तीच ती घराणी येणार ..राजकीय सत्तेतही एका ठाकरेनंतर दुसरे-तिसरे ठाकरे येणार..हिरेंच्या पाच-पाच नि गांधी-नेहरूंच्या पिढ्या न् पिढ्या राज्य करणार.. आलिशान आयुष्य जगणार..

उत्तमच्या नि आमच्या पुढच्या पिढ्या खेळ-सिनेमे-राजकारणही पाहणार..
संगीताचे श्रोते म्हणूनच राहणार.. आमच्या या पिढ्या मातीतून निघून
आपल्यासाठी स्वतःचा प्लॅटफॉर्म कसा आणि कधी तयार करणार हा प्रश्नच
आहे !

★ ★ ★

३२. पालक आणि बालक

एके दिवशी संध्याकाळी चालण्यासाठी बाहेर पडलो होतो. चालता चालता पत्नीला मदत म्हणून भाजी घेऊन जावे असे मनात आले गंगापूर रोडवर नव्यानेच झालेल्या रिलायन्स फ्रेशमध्ये गेलो. फारशी गर्दी नव्हती. म्हणून शांतपणे भाज्या निहाळत होतो. माझ्या शेजारीच एक बाईदेखील भाजी घेत होत्या. त्यांच्यासोबत एक लहान बाळ होते. त्याने माझे लक्ष वेधून घेतले.

साधारण दीड-दोन वर्षांचे असावे. बाईनी ते भाजीच्या ट्रॉलीतच बसवले होते. ते सारखे किरकिर करत होते. कदाचित त्याला मोकळे चालावेसे वाटत असावे. म्हणून त्याच्या किरकिर करण्यामध्ये नाराजी जाणवत होती. पण त्या किरकिरीला शिस्तही होती. मी कान देऊन ऐकू लागलो. तेव्हा लक्षात आले की, ते बाळ "साs रेस गsss मsss पsss धsss निsss साsss.. साs निss धsss पsss मsss गsss रेsss साsss" असे शिस्तीत म्हणत होते. मला कौतुक वाटले. मी बाईशी बोललो, तेव्हा त्या म्हणाल्या, "आमच्या घरात संगीताचेच वातावरण आहे. ते आम्ही जाणीवपूर्वक तयार केले आहे." भविष्याचा वेध घेऊन आपल्या घरातील वातावरण निर्मिती करणाऱ्या बाईचे मी तोंड भरून कौतुक केले.

यावरून परवाचा प्रसंग आठवला. आमच्याकडे पाहुणे आले होते. पाहुणे नात्यातीलच असल्याने लहानथोरांसह आले होते. परंतु जेवढा वेळ त्यांच्या सोबतची लहान मुले आमच्या घरात होती..तेवढा वेळ प्रचंड धुडगुस चालू होता. दारे-खिडक्या धडाधड आपटत होते.. जे नवीन दिसले ते उलटपालट करून पाहात होते.. त्यातून होणारी मोडतोड मला पाहावत नव्हती..

मी न राहवून मुलांना शांत बसविण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा पाहुणे म्हणाले, "खेळू द्या हो.., मुलांना मुक्तपणे खेळू दिले पाहिजे.. बागडू दिले पाहिजे..." मी पुढे काही बोलणार तोच एक दोन वर्तमानपत्रे आणि शिक्षणतज्ज्ञांची वक्तव्ये माझ्या तोंडावर फेकत .. महाशय पुन्हा मुलांचे कौतुक करू लागले. त्यामध्ये ते कसे एकपाठी आहेत.. दूरचित्रवाणीवरच्या जाहिराती

आणि मालिकांमधील संवाद.. पात्रे.. नट-नट्यांची नावे त्यांची कशी तोंडपाठ आहेत.. ते भरभरून सांगू लागले.. मी शांत झालो.. इलाज नव्हता !

वयाच्या दुसऱ्या वर्षापासून मिनिटा-मिनिटाचे नियोजन.. संगीताचे धडे देणारे कुटुंब कोठे ..नि दुसऱ्याकडे पाहणे म्हणून जाताना मुलांना तास-तास धुडगुस घालण्यास समर्थन देणारे पालक कोठे .. ! अशी दोन्ही परस्परविरोधी उदाहरणे माझ्या डोळ्यांसमोर उभी राहिली.

मुलांमध्ये प्रचंड ऊर्जा असते.. क्षमता असते.. ती कोठेतरी वापरली जायला हवी.. ती विधायकतेकडे वळवली तर भविष्यातील पिढी घडेल. त्यांना वळण दिले नाही तर विघातकतेकडे ही शक्ती गेल्यास भविष्यातले चित्र विदारकही असू शकेल !

आज समाजात मुलांवर बालपणापासून चांगले संस्कार करणारे पालक आहेत. ही संख्या मात्र नगण्य आहे. "यंदा दहावीचे-बारावीचे वर्ष आहे.." असे आपल्या पाल्यांना समजावणारे पालक पहिली ते नववीला कमी लेखतात, हेही चिंता करण्यासारखे आहे. बालपणापासून प्रत्येक क्षणाला मुलांना जुंपण्याचे समर्थन कोणीही करणार नाही. परंतु तरीही वेळेचे भान आणि नियोजन महत्त्वाचे आहे. मुलांना खेळण्या-बागडण्यासाठी देण्यात येणारी मुक्तता आणि त्यांचे भविष्य घडावे यासाठी घ्यावी लागणारी मेहनत यांची सांगड घालणे जरूरीचे आहे.

मुलगा बारावीला गेल्यानंतर आता अभ्यासाकडे लक्ष दे म्हणणाऱ्या पालकांनी आपल्या मुलाची पहिली पंधरा वर्षे मुक्तपणे उधळली गेली असतील तर त्याचा पुढचा प्रवास अवघडच असणार ! सोळाव्या वर्षी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर खेळणारा सचिन तेंडुलकर नि तेराव्या वर्षी प्रसिद्ध गायिका म्हणून लौकिक मिळविणाऱ्या सुनिधी चौहाण हे स्फुजासहजी तयार झालेले नाहीत ! मुक्तपणे खेळून-बागडून तर मुळीच नाहीत ! त्यामागे कठोर शिस्त आहे.. अपार मेहनत आहे.. यासाठीच दहावी बारावीला गेल्यावर खडबडून जागे होणारे पालक नकोत तर जन्मापासून घरात योग्य अशा वातावरणाची निर्मिती करणाऱ्या तसेच शिस्त, मुक्तता आणि संस्कार यांचा मेळ घालणाऱ्या पालकांची समाजाला गरज आहे !

★ ★ ★

३३. आप्पा

“कारेऽऽ भिमाऽऽ...कथा शेरे तू... इनी धन्ना मारू... या पोऱ्याले चपाटाच नही कामस्ना... निसता थंडा गोळाना गत कामे करंस हाऊ... कथा दडपायना कांजून हाऊ पोऱ्या... भिम्याऽऽ भिम्या वंस... सरा गावनं दूध जमा करी ल्हयनू मी... तरी याना पत्ता नही... काय करवा भो याले... यान्हा हातपाय चटंचटं चालतंसच नही...”

दिवसातून किमान दोन तीन वेळा हिवऱ्याकडची खळवाडी दुमदुमून टाकणारी अर्जुन आप्पाची आरोळी आज सकाळी जरा लवकरच घुमली. जेवढ्या पोटतिडकीने आप्पाची हाक आली तितक्याच तत्परतेने भिमाने नेहमीप्रमाणे व्हकारा दिला.

“हाऽऽ...आप्पाऽऽ... मी आथा शेऽऽ...भुरी म्हैस पासाडी ऱ्हायनूऽऽ...”

“आरे... तुले सऱ्या म्हशीस्नी ढेप काढाले सांग व्हतं नाऽऽ... दुधऱ्या कॅनी इसळाले सांग्या व्हत्यातऽऽ... आन् ढारेस्न शेण भरीसन उखल्लावर टाकं काऽऽ... म्हशी नि बैलेस्ले पाणी दखाड नही कारे तू आजून्ऽऽ.? कालदिन पशीन गाडाले वंगण देवाले सांगी ऱ्हायनू... पण या पोऱ्यानं काय जमत नही भोऽऽ... यानं कसामाच चित नही... आजून चारा खांडानाबी बाकीच दखावस माले... ते जाफरी म्हैसनं भोत तुले जागना जागी ठेवाले सांगेल व्हत नारे... अन् आज बैलेस्ले पऱ्या मारणारा येणार शे.. हाई तुन्हा डोकाम्हा शे का..? माय भैजू .. काय करवा भो पोऱ्याले.. लोकेस्ना पोरे कसा दणंदणं कामे आवरतस... याले कोन्हा हेवाच नही...” आप्पा.

“मी आथा शे ना आप्पा... तुच सांग व्हतंना एकेक म्हैस पासाडीसन पिळाले..” भिमा.

“आरे.. पण आते दूधगाडी येवानी येळ व्हयी चालनी... माले निघनं पडी ना आते.. तुन्हा मागे लागीसंन ढालम ढिसक्या नही ना करता येणार माले... तू दणदणत नही रे भो..” आप्पा.

“आवंऽऽ.. त्यानी ढोरस्ले पानी दखाडी दिधं ना... सर शेण टाकी वना... चारा खांडी काढा.. नि रची बी दीधा... सऱ्या कॅनी धुईचुई जागावर ठी

दिध्यात... आन गाडाले ते त्यानी रातलेच वंगन दी दिधं व्हतं... आते म्हशी धुईसन भोते जागावर ठेयात.. का मंग बैलेस्ले पत्र्या मारानं काम तवढं बाकी न्हई... ते बी करी ना तो..." एका हातात सरपण आणि दुसऱ्या हातात पाण्याची कळशी उचलत ल्हानूमाय म्हणाली.

"हावना... भलता पराक्रम करी टाका त्यानी... उपकारच कयात मनावर... तू बी उकाव लवखर.. सैपाक झाया का तुन्हा... पडजीना माणसे सांगेल शेतंस वावरमा आज... मी दूध दिसनी तथम् तथा वावरात इसू... उकाव तू बी चपाटा मार..." आप्पा.

आप्पाची ही कामाची आणि काम करून घेण्याची नियमित पद्धत. स्वतः रिकामा राहणार नाही नि घरातल्यांनाही सतत कामात व्यस्त ठेवणारा आमचा आप्पा. गावात कधी कोणाच्या अध्यात मध्यात पडणे आप्पाला आयुष्यभर माहीत नाही. गावातल्या पारावर नि चावडीवर आप्पा कधी गप्पा हाणताना दिसला नाही. कधी एखाद्या कुचाळी वट्टयावर गोंसिप करीत बसला नाही. रस्त्याने कोणी दोघे बोलत असले, तर व्यत्यय कधी आणणार नाही. आणलेच तर कामापुरते बोलून आप्पा आपला रस्ता धरणार..

आप्पाने आयुष्यभर दूध संकलनाचे काम केले. पहटे चार वाजता सर्वात आधी उठणारा आप्पा शेजारच्या गावी दूध पोचवून रात्री उशिरा परतणार.. आणि सारे गाव झोपल्यावर अंधरूण शोधणार.. अशा व्यस्त दिनक्रमामुळे आप्पा कुठे गावी गेला.. नि मुक्कामी थांबला, असे कोणालाही आठवत नाही. बाहेरगावी गेलाच तर केवळ सकाळी दहा ते दुपारी चार या वेळेत. सकाळचे पाच ते नऊ आणि संध्याकाळचे पाच ते नऊ ही वेळ आप्पाने वर्षानुवर्षे केवळ व्यवसायासाठी दिलेली. आयुष्यभर शेती, दूध व्यवसाय, सायकल यांना वाहून घेतलेले.

गावातल्या इतरांसारखा आप्पाचाही मुख्य व्यवसाय शेतीच.. पण आप्पाची शेती इतरांपेक्षा खचितच वेगळी.. गावातली शेतकरी मंडळी मशागतीला सुरुवात करणार, त्यावेळी आप्पाच्या शेतीची मशागत संपून पुढची कामे सुरु झालेली असणार.. शेतात खत टाकले की खतात माती टाकली एवढी जबरदस्त शेणखताची मात्रा आप्पा काळ्या आईला देणार.. आप्पाचे कामांचे नियोजन इतके चपखल की सारी कामे वेळचे वेळीच होणार.. मौजमजाआणि इतर परंपरागत कार्यक्रमांना त्यात दुय्यम स्थान.. यांमुळे

आप्पाची पेरणी.. कोळपणी.. निंदणी.. कापणी.. वाहनी.. मळणी.. काढणी सारेच आगात ! यामुळे उत्पन्न मुबलक आणि दर्जेदार असण्याची गावातला वेडाही खात्री देणार !

आप्पा आयुष्यभर माळकरी.. कधी दारूला शिवला नाही.. पिणाऱ्यांना 'तू मोठ्या बापाचा म्हणत' शोपन्नास नव्हे, तर हजारो हात लांब राहिला. शेती उत्पन्न चांगले.. त्याला व्यवसायाची जोड.. असल्याने घरात आणि खिशात पैसे असूनही आप्पांने कधी त्याचा दर्प समोरच्याला येवू दिला नाही. कमविलेले पैसे आणि उन्नती कधीही त्याच्या आणि मुलांच्या चेहऱ्यावर नि कपड्यांवरून ओसंडताना दिसली नाही. आप्पाची नजर सतत जमिनीवर.. उचलली तर ती समोरच्या रस्त्यावर.. आणि फक्त कामावर...! डोळ्यात आणि चेहऱ्यावर सात्विक भाव आणि मनात काम करण्याची उर्मी वर्षानुवर्षे आप्पांनी कशी जोपासली ते आप्पाच जाणे !

आप्पाची कामाची पद्धत वेगळी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण.. सोबत असणाऱ्या प्रत्येकाला बिझी ठेवणारी.. बरं हे सारं करताना आप्पा कोणावर प्रचंड रागावला.. कोणाला कधी झापले.. असे कधीही झाले नाही. पण सतत मागे लागत राहाणे.. कामांची मोठी यादी तयार ठेवणे.. ती पूर्ण करण्यासाठी सतत पाठपुरावा करणे.. झालेली कामे मागे टाकत यादीत नवीन कामांची भर घालत राहणे.. मारुतीच्या शोपटासारखी यादी वाढवत राहणे.. ही आप्पाची कामाची पद्धत. असा कामाचा ढीग उभा करून ठेवण्याची आप्पाची पद्धत म्हणजे खासच. आणि सारखं मागे लागून फॉलोअप घेण्याची पद्धतही एखाद्या मोठ्या कंपनीच्या 'सीईओ'ला साजवेल अशी..

ही पद्धत, हे संस्कार, संस्कृती आप्पांने मुलांमध्येही रुजवली. पाझरवली.. विशेष म्हणजे मुलांना वेळीच वाकवले.. नेमके संस्कार केले. योग्य शोप दिला.. मडके बनविताना ते ओले असते तोवर त्याला आकार देता येतो.. ते वाळायला सुरुवात झाल्यावर आकार देण्याचा प्रयत्न केला तर हमखास तडे पडतात. पक्व झाल्यावर मडक्याला, त्याच्या काठांना आकार देण्याचा प्रयत्न केला तर त्याला टिचऱ्या पडतात किंवा ते फुटते. मुलांचेही तसेच असते. नेमक्या वयात योग्य संस्कार आवश्यक असतात. मुले मोठी झाल्यावर अन् वेळ निघून गेल्यावर मुलांना आकार देण्याचा प्रयत्न केला तर ती तडकतात.. फुटतात.. कदाचित अधिक बिघडतात ! कोणत्याही प्रकारचे परंपरागत शिक्षण न घेतलेल्या आप्पांनी ही बाब पुरेपूर ध्यानी घेतली.. आणि

सतत आचरणातही आणली.. यामुळे सतत काम करणे.. व्यस्त राहणे हा त्यांच्या मुलांचाही दैनंदिन जीवनाचा स्थायीभाग झाला.. गावातली, शेजारची समवयस्क मुले हिरोगिरी.. टगेगिरी.. स्टाईलबाज.. राजकारण.. पुढारपण.. वट्टा-चावडी-पार झिजवत असली तरी आप्पाची मुले आणि नातवंडेही त्या मार्गाला कधीच गेली नाहीत. आप्पाचे संस्कार प्रभावी ठरले. ते पुढे मुलांकरवी नातवांतही पाझरले.. काम आणि प्रामाणिकपणा पुढच्या पिढीनेही जोपासला. यामुळे पिढ्या न् पिढ्या अशिक्षित अडाणी घरातली ही सात्विक-सुसंस्कारी पोरं सरकारी नोकऱ्या करू लागली. तेव्हा आमच्यासारख्या थोडेफार शिकून नोकरी करणाऱ्यांची कॉलर अधिक ताट झाली.

नैतिक मूल्यांची जोपासना आणि आचरण स्वतःपासून करीत आपल्या मुलांत आणि नातवंडातही झिरपवणारे आप्पा खऱ्या अर्थाने शिक्षक नव्हे तर समाज शिक्षक ठरतात ! वयाच्या सत्तरीतही सायकलवरून दूध वाहणाऱ्या आप्पाला पाहून खूप खूप काही वाटते वाटते की प्रत्येक गावातल्या पंधरा वीस टक्के घरात जरी आप्पासारखी माणसे जन्मली तरी त्या गावातून संस्कार आणि श्रीमंती ओसंडून वाहिल्याशिवाय राहणार नाही !!

★★★

प्रज्ञा प्रकाशन, नाशिक